असें कोणासहि वाटत नाहीं. त्याप्रमाणें या ठिकाणीं इतिहासादिकांचा जरी पृथक् निर्देश केला आहे तरी त्यांचा अन्तर्भाव ब्राह्मणांमध्येंच केला पाहिजे. ब्राह्मण हा वेदभाग मंत्रांचा उपव्याख्यानरूप आहे असें पूर्वीं लिहिलेंच आहे. तेव्हां विधि, निंदा, प्रशंसा, प्रश्न व कथा इत्यादि प्रकारांनीं मंत्रांचा विनियोग कसा करावा हें ब्राह्मणामध्यें सांगितलें आहे. याविषयीं उदाहरणें एणेंप्रमाणें आहेतः—

देवासुराः संयत्ता आसन् ।

---तैत्तिरीय ब्राह्मण

म्हणजे—देव व असुर हे युद्ध करिते झाले. हें इतिहासाचें उदाहरण होय.

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किंचन मिषत् ।

—ऐतरेय उपनिषद्

म्हणजे—जगाच्या पूर्वीं आत्मा हा एकच पदार्थ होता; आत्म्याशिवाय दुसरें कांहींहि हालचाल करणारें नव्हतें. अशा प्रकारचीं जीं ब्राह्मणांत वचनें आहेत हीं पुराणें होत, कारण यांमध्यें जगाच्या पूर्वींचें वर्णन असून सृष्टीची उत्पत्ति कशी झाली ह्याचेंहि प्रतिपादन केलेलें आहे. म्हणून अशा प्रकारचें ब्राह्मणांतील वचन पुराणाचें उदाहरण होय.

कल्पशब्दाची व्युत्पत्ति 'कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो येन' अशी आहे. म्हणजे, यज्ञाचा प्रयोग ज्यांत वर्णिलेला आहे त्यास कल्प असें म्हणावें.

इषेत्वोर्जेत्वेति वृष्ट्यै तदाह । यदाहेषेत्वोर्जेत्वेति यो वृष्टा दुर्गसो जायते तस्मै तदाह ।

—शतपथ ब्राह्मण

याचा अर्थ असा कीं—वृष्टीविषयीं व झाडांच्या रसाविषयीं इषेत्वोर्जेत्वा या मंत्रांत सांगितलेलें आहे. ज्या ब्राह्मणवचनांत मंत्रांच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण केलेलें असतें त्यास कल्प असें म्हणतात, म्हणून हें कल्पाचें उदाहरण होय.

अत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत् ।

हा मंत्र म्हणून अग्निचयनाचे वेळीं

यम गाथाभिः परि गायति ।

एणेंप्रमाणें विहित जे मंत्रविशेष त्यांस गाथा असें म्हणतात. तसेंच, ज्या ब्राह्मणभागांमध्यें मनुष्यांचे वृत्तान्त कथन केलेले असतात त्यांस नाराशंसी असें म्हणतात.—याकरितां ब्राह्मण हा शब्द इतिहास, पुराण इत्यादि समुदायाचा वाचक समजावा आणि

यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान्
गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतयो देवानामभवन् ।

—तैतिरीयारण्यक

या पूर्वोक्त वचनामध्यें ब्राह्मण हेच—इतिहास, पुराणें, कल्प, गाथा व नाराशंसी—होत असा अर्थ करावा.

या एकंदर विवेचनावरून ब्राह्मणव्यतिरिक्त वेदभाग नसल्यामुळें, मंत्र व ब्राह्मण हेच वेदाचे दोन भाग सिद्ध झाले. आतां ऋक्, यजुस् व साम असे जे तीन प्रकारचे मंत्र आहेत त्यांचा संकर दृष्टीस पडतो, म्हणजे ऋग्वेदांतील मंत्र यजुर्वेदांत व सामवेदांत आढळतात, व सामवेदांतील मंत्र यजुर्वेदांत आढळतात. म्हणून या तिन्ही वेदांचीं निरनिराळीं लक्षणें संभवत ना-

हींत—अशी शंका उत्पन्न झाली असतां तिचें निराकरण माधवाचार्यांनीं एणेंप्रमाणें केलें आहे:—

ऋक्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शांकिते ॥
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्ट पाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥

—जैमिनीय न्यायमाला

याचा अर्थ असा कीं—ऋक्, यजुस्, साम या तिन्ही वेदांतील वाक्यें एकमेकांत मिसळलेलीं सांपडतात, तेव्हां त्यांचीं पृथक् लक्षणेंच नाहींत अशी शंका आली असतां तिचें समाधान पुढील सूत्रांत येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

तेषामृग्यत्रार्थ वशेन पादव्यवस्था ।
गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुः शब्दः ।

—पूर्वमीमांसादर्शन

याचा अर्थ असा कीं—पाद, गीति व प्रश्लिष्ट पाठ यांच्या स्पष्ट लक्षणांवरून या तिन्ही वेदांचीं लक्षणें सिद्ध होतात. तीं अशीं कीं,—पाद व अर्धर्च या वृत्तांमध्यें जे मंत्र साधलेले असतात ते ऋग्वेदांतील असें समजावें. जे मंत्र गायनास योग्य असतात ते सामवेदान्तर्गत होत. जे मंत्र वृत्तबद्ध किंवा गायनास योग्य नसून फक्त गद्यरूपानें असतात ते यजुर्वेदांतील जाणावे. आतां एका वेदांतील मंत्र दुसऱ्या वेदांत कसे आढळतात याचीं उदाहरणें एणेंप्रमाणें आहेत:—

देवो वः सवितोत्पुनात्वछिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

हा मंत्र यजुर्वेदामध्यें आढळतो आणि यजुर्वेदांतील ब्राह्मणांत असें म्हटलें आहे कीं 'साविऱ्यचा' या ऋग्वेदसूक्तांतील तो मंत्र आहे.

एतत्साम गायन्नास्ते ।

असा प्रस्ताव करून सामवेदांतील कांहीं मंत्र यजुर्वेदामध्यें पठन केले आहेत.

ऋक्, यजुस्, साम व अथर्व असा वेदांचा क्रम असून विद्यारण्य स्वामींनी अगोदर यजुर्वेदावर भाष्य लिहून मग ऋग्वेदावर लिहिलें आणि तत्संबंधानें जीं शंकासमाधानें त्यानीं ऋग्वेदभाष्याचे आरंभीं केलीं आहेत तीं बोधप्रद असून फार मनोरंजक आहेत. शिवाय तीं वाचलीं असतां अनेक वादग्रस्त विषयांवर चांगला प्रकाश पडतो, याकरितां आह्मी तीं एथें देतों.

शंका—सर्व वेदांमध्यें ऋग्वेदाचाच प्रथम उल्लेख करितात व अनेक गोष्टींपैकीं अधिक महत्त्वाचीच गोष्ट प्रथम सांगितलेली असते असा सर्वत्र संप्रदाय आहे.

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ॥
छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

—पुरुषसूक्त

या मंत्रामध्यें ऋग्वेदास प्रथम स्थान दिलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर यज्ञांग दृढ होण्याकरितां ऋग्वेदाचाच उपयोग केला जातो. तैत्तिरीय ग्रंथांत पुढील वचन आढळतें:—

यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलम् । तद्यदृचा तद्दृढम् ॥

—यजुर्वेद

याचा अर्थ असा कीं—सामवेद किंवा यजुर्वेद यांच्या आधारानें केलेलें जें जें कांहीं शिथिल रहातें तें तें ऋग्वेदामुळें दृढ होतें. त्याप्रमाणेंच सर्व वेदान्तर्गत ब्राह्मणांमध्यें, सांगितलेल्या गोष्टींवर विश्वास दृढ होण्याकरितां, ऋग्वेदांतील वचनांचीं उदाहरणें दिलेलीं

असतात. तसेंच यजुर्वेदांतलि मंत्रकांडांमध्यें अध्वर्यूस उपयुक्त अशीं ऋग्वेदांतील पुष्कळ वचनें गोंविलीं आहेत. सामवेदांतील सर्व वचनें ऋग्वेदांतलिच आहेत हें तर सुप्रसिद्ध आहे. अथर्वसंहितेंतहि बहुतेक वचनें ऋग्वेदांतीलच आहेत.

छांदोग्य उपनिषदांत नारदानीं सनत्कुमारऋषींस असें सांगितलें कीं—

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणंच ।

म्हणजे, भगवन्, प्रथम ऋग्वेद, नंतर यजुस्, साम व अथर्व या क्रमानें मी वेदांचें अध्ययन करितों. मुंडकोपनिषदामध्यें पुढील वचन आढळतें:—

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणः ।

अशा रीतीनें ऋग्वेदाचें प्राथम्य प्रस्थापित झाल्यानें त्याच वेदावर अगोदर भाष्य लिहिणें अवश्य आहे. एणेंप्रमाणें पूर्वपक्ष करून त्याचें समाधान स्वामींनीं पुढील रीतीनें केलें आहे:—

समाधानः—सर्व वेदांचें अध्ययन, त्यांचें पारायण, ब्रह्मयज्ञ, जप इत्यादि गोष्टींमध्यें ऋग्वेदास प्रथम स्थान जरी असलें, तथापि यजुर्वेदावर भाष्य अगोदर लिहिलें पाहिजे. कारण वेदार्थज्ञान यज्ञानुष्ठानाकरितां अवश्य पाहिजे आणि यज्ञानुष्ठान तर यजुर्वेदाशिवाय होणें नाहीं. हें यजुर्वेदाचें प्राधान्य ऋग्वेदामध्येंच स्पष्ट वर्णिलें आहे.

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् ।
गायत्रं त्वा गायेति शक्वरीषु ॥

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां ।
यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥

या ऋचेचा अर्थ निरुक्तकार यास्क यानीं एणेंप्रमाणें केला आहे:—या ऋचेंत ऋत्विजांचे कर्मांचा विनियोग सांगितला आहे. होता ऋग्वेदांतील ऋचा म्हणून सर्व विधींचें नियमन करितो. उद्गाता शक्करी नामक ऋचांचें गायन करितो. तिन्ही वेदांतील कर्में जाणणारा ब्रह्मा प्रणयनादि सर्व कर्मांचे अनुष्ठानास अनुज्ञा देतो. यज्ञाचा मुख्य नायक जो अध्वर्यु तो सर्व यज्ञांगें सिद्धीस नेतो.

यावरून पहातां यज्ञाची सिद्धि होण्यास यजुर्वेदाची अपेक्षा आहे आणि यामुळें यजुर्वेदास अध्वर्युवेद म्हणण्याचा संप्रदाय पडला आहे. ‘ अध्वरं युनक्ति ’ अशी अध्वर्यु शब्दाची व्याख्या आहे. तेणेंकरून यज्ञाचें नेतृत्व अध्वर्यूकडेच असतें.

मंत्रा मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमःस्तवनात् । यजुर्यजतेः ।

—निरुक्त

अशा प्रकारची यजुस् शब्दाची व्युत्पत्ति यास्क मुनींनीं दिली आहे. यज् म्हणजे यज्ञ करणें या धातूपासून यजुस् शब्द सिद्ध होतो. यजुर्वेदापासून यज्ञशरीर निष्पन्न होतें आणि स्तोत्र व शस्त्र एतद्रूपी जे त्याचे अवयव ते सामवेद व ऋग्वेद यांनीं भरून निघतात. अशा रीतीनें उपजीव्य जो यजुर्वेद त्याचें व्याख्यान प्रथम करावें लागलें. सामवेदांतील वचनें ऋग्वेदान्तर्गत असल्यामुळें ऋग्वेदाचें व्याख्यान करून नंतर सामवेदावर भाष्य रचिलें आहे.

यज्ञ करण्याकरितां वेदार्थज्ञान पाहिजे असें वर

लिहिलें आहे, तेव्हां यज्ञाची अवश्यकता काय आहे याचें निरूपण उपयुक्तता संबंधानें (Utility) झालें पाहिजे. वेदांतील कर्मकांड क्रियाप्रधान आहे. कर्मावांचून विद्याभ्यास व ज्ञानप्राप्ति शक्य नाहींत. मन व बुद्धि हीं बाह्य व आन्तर व्यवहारांत सर्वदा गुंग असतात. या दृष्टीनें पहातां कर्मकांड विशेष महत्त्वाचें आहे. कर्माचे दोन प्रकार आहेत:—१ निष्काम कर्म, २ सकाम कर्म. निष्काम कर्माचें श्रेष्ठफल ईश्वरप्राप्ति होय व अशा प्रकारचें अनुष्ठान करण्यांत स्वभावत: अपूर्व आनंद मिळणारा असतो, म्हणून हें कर्म श्रेष्ठ होय. जें कर्म, लौकिकव्यवहार साध्य होण्यासाठीं धर्मानें, अर्थ व काम मिळविण्याची इच्छा धरून केलें जातें, तें सकाम कर्म होय. या कर्माचें फल जन्ममरण असल्यामुळें निष्काम कर्मापेक्षां तें कमी प्रतीचें होय. सकाम कर्मामध्यें अग्निहोत्रादि सर्व यज्ञांचा अंतर्भाव होतो. या सर्व यज्ञांमध्यें सुगंधित, मिष्ट, पुष्टिकारक व रोगनाशक अशा चार प्रकारच्या व निरनिराळ्या संस्कारांनीं शोधन करून सुसंस्कृत बनविलेल्या द्रव्यांचें (Materials) हवन होत असल्यामुळें,—वायु व वृष्टिजल यांची शुद्धि होते व त्यायोगें सर्व जगाला सुख होतें.

सृष्टीमध्यें ईश्वरकृत यज्ञ चाललेलाच आहे. त्याच्या बरोबर मनुष्यकृत यज्ञहि सुरू असलाच पाहिजे. अशा रीतीनें दोन्ही प्रयत्न अव्याहत चालले म्हणजे सर्वांस उत्तम परिस्थिति प्राप्त होते. ईश्वरानें अग्निमय सूर्य उत्पन्न करून त्याच्या द्वारानें पुष्पें, वनस्पति

इत्यादिकांतून सुगंधि व रोगनाशक रस व वायु आकर्षिले जातात. तसेंच या मोठ्या यज्ञाच्या योगानें सुगंधित रसांचें व वायूंचें आकर्षण होऊन दुर्गंधयुक्त रसांची व वायूंची शुद्धि होते. जेथें मनुष्यें कमी आहेत किंवा मुळींच नाहींत, तेथील जल व वायु परमेश्वरीय यज्ञानेंच स्वच्छ होतात. परंतु जेथें मनुष्यवस्ती पुष्कळ आहे तेथें स्वाभाविक होणाऱ्या यज्ञानें काम भागत नाहीं. म्हणून प्रत्येकानें निराळा यज्ञ केलाच पाहिजे. पशुहिंसा मात्र कदापि करूं नये. सत्य भाषण करण्याविषयींची आज्ञा मोडल्यानें जसा मनुष्य दोषी ठरून दुःख भोगतो त्याप्रमाणें ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ' या वचनांतील यज्ञसंबंधी आज्ञेविषयीं समजावें.

अग्नीमध्यें घातलेलें द्रव्य पृथक्करण पावून परमाणुरूपानें सर्व हवेंत मिसळून जातें, म्हणून दुर्गंधादि दोषनिवारक सुगंधादि द्रव्यांचा होम अग्नींत केला असतां त्यापासून वायु व वृष्टिजल यांची शुद्धि होते. ज्यावेळीं एकाद्या घरामध्यें हवन केलें जातें त्या वेळीं त्या घरांतील अशुद्ध वायु अग्नीच्या योगानें हलका होऊन वर आकाशांत जातो व तेथें चाऱ्ही दिशांतून स्वच्छ वायु येतो. त्यामुळें तें घर आरोग्यकारक वायूनें युक्त होतें. तसेंच होमामध्यें घातलेल्या सुगंधादि द्रव्यांच्या मिश्रणानें शुद्ध झालेला वायु वर आकाशांत जाऊन तो मेघादि आकाशस्थ द्रव्यांची शुद्धि करितो व त्यायोगें पाऊसहि जास्त पडतो. अशा रीतीनें शुद्ध पाण्याची वृष्टि जास्त झाल्यानें वनस्पतींची वाढ व त्यांची शुद्धि होते व त्यायोगें सर्वांला सुख होतें. यावरून प-

ह्यातां यज्ञ केल्यानें मनुष्यमात्राला व इतर प्राण्यांला शुद्ध वायु, स्वच्छ पाणी व पौष्टिक अन्न मिळूं शकतात हें सहज ध्यानांत येईल.

ज्या वेळीं हवन केलेल्या वृक्ष, वनस्पति, ओषधि, जल इत्यादि पदार्थांत अग्नि शिरून त्यांतील रसांचें व वायूंचें पृथक्करण करूं लागतो, तेव्हां धूर व वाफ असे मुख्यतः दोन पदार्थ उत्पन्न होतात. भूमींतील जलांशाला वाफ व शुष्क पृथिवीच्या अंशाला धूर असें म्हणतात. हे धूर व वाफ हलके असल्यामुळें वायूच्या आधारानें आकाशांत जातात व तेथें जलसमागम पावून त्यांचीं अभ्रें बनतात आणि त्यांपासून वृष्टि होते. म्हणून अग्नीपासूनच या वनस्पति व ओषधि परंपरेनें उत्पन्न होतात. वनस्पति व ओषधि यांपासून अन्न बनतें व अन्नाचें वीर्य बनतें:—

अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ।

—तैत्तिरीयोपनिषद्

म्हणजे, अन्नापासून रेत व रेतापासून पुरुष उत्पन्न होतो. म्हणून हा पुरुष अन्नरसमय होय.

अन्नाद् ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्य
भिसंवि शन्तीति ।

—तैत्तिरीयोपनिषद्

म्हणजे, सर्व प्राणी अन्नापासून उत्पन्न होतात, अन्नाच्या योगानें जगतात व शेवटीं अन्नामध्येंच लय पावतात. अन्न हें जीवनाचा मोठा आधार आहे. शुद्ध अन्न, जल व वायु यांच्या द्वारानें प्राणिमात्राला सुख

होतें. तेव्हां अन्न, जल व वायु यांच्या शुद्धीकरितां यज्ञ करणें अवश्य आहे, म्हणून यजुर्वेदाचें प्राधान्य सिद्ध होतें.

ब्रह्मयज्ञ प्रकरणामध्यें वेदाचें पठन नित्य करावें असें सांगितलें आहे. प्रथम अशी शंका उत्पन्न होते कीं, फक्त वेदपठन करावें किंवा तदर्थज्ञानहि अवश्य आहे. याविषयीं पुढील वचन फार महत्त्वाचें आहे.

> तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्याचा विद्याच । यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ।
>
> —छांदोग्य

याचा अर्थ असा कीं—कोणतेंहि कर्म करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एकादा मनुष्य कर्मप्रतिपादक वचनाचा अर्थ जाणून तें कर्म करितो व दुसरा मनुष्य त्या वचनाचा अर्थ न जाणून तें कर्म करितो. अशा प्रसंगीं कधीं कधीं अर्थ जाणणारास व न जाणणारास एकच फल प्राप्त होतें. जसें बाळहिरडे भक्षण केले असतां रेच होतात हें जाणणारा व न जाणणारा या दोघांसहि ते भक्षण केल्यावर विरेचन होणार. तथापि यावरून कर्माचें सामर्थ्य निश्चितपणें सिद्ध होत नाहीं. कारण, जाणीव व नेणीव अनेक प्रकारचीं असतात. आपण व्यवहारांत नेहमीं असें पहातों कीं पद्मरागादि मणि एकाद्या अडाणी मनुष्याच्या हातीं पडला असतां त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. परंतु तोच मणि जाणत्या व्यापाऱ्याच्या हातीं लागला असतां किमतीस चढतो. यावरून अर्थज्ञ, श्रद्धावान् आणि योगयक्त अशा

पुरुषानें केलेलें कर्म अधिक फल देतें यांत संशय नाहीं.

शब्दार्थज्ञानाचें इतकें महत्त्व असल्यामुळें वेदार्थ-ज्ञान सर्व जगास अत्यंत उपकारक झालें आहे. प्रथमतः हें ध्यानांत आणावें कीं, उपनयनसंस्कार झाल्यानंतर एका वेदाचें किंवा बुद्धिसामर्थ्य असेल तर एकाहून अधिक वेदांचें अध्ययन केलेंच पाहिजे. याविषयीं याज्ञवल्क्यस्मृतींत पुढील वचन आहे:—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

म्हणजे, एकाहून अधिक वेदांचें, निदान एका वेदाचें तरी अध्ययन करावें. शिवाय वेदाध्ययन नित्यकर्म समजून करावें व फलाची आकांक्षा धरूं नये. पुरुषार्थानुशासनामध्यें पुढील वचन आढळतें:—

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातात् ।

म्हणजे, वेदाचें अध्ययन नित्यकर्मांपैकीं आहे, कारण अध्ययन केलें नाहीं तर ब्राह्मणत्वाची हानि होते.

यस्ति त्याज सचिविदं सखायं ।
न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति ॥
यदीं शृणोति अलकं शृणोति ।
न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथाम् ॥

—ऋग्वेद

याचा अर्थ असा कीं—आपणावर उपकार करणाऱ्या मित्राचा जो त्याग करितो त्यास वाणीपासून कांहींएक फल प्राप्त होत नाहीं. त्यानें कांहींहि ऐकिलें तरी तें त्यास नीट ऐकूं येत नाहीं, त्यास पुण्याचा मार्ग समजतच नाहीं. याकरितां सकल देवतांचें, धर्माचें, व साक्षात् परब्रह्म तत्त्वाचें ज्ञान ज्यापासून मिळतें असें

वेदाचें अध्ययन न करितां परनिंदा, असत्य भाषण आणि कलह करण्यांत ज्याच्या आयुष्याचा व्यय होतो त्यास वाणी प्रसन्न होत नाहीं.

नानुध्यायान् बहून्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ।

—श्रुति

म्हणजे, काव्यनाटकादि बहुशब्दप्रचुर ग्रंथ जो वाचतो किंवा ऐकतो त्याचा तो व्यापार फुकट जातो; तें केवळ वाणीस दमविणें होय. कारण त्यापासून पुण्याचा मार्ग सांपडतच नाहीं.

अर्थज्ञानाशिवाय नुसती वेदाची घोकंपट्टी करणाराची निंदा सर्वत्र आढळते. वेदार्थज्ञानाकडेच प्रवृत्ति व्हावी एतद्विषयीं यास्कमुनीनीं दोन वचनें दिलीं आहेत तीं एणेंप्रमाणें:—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभू
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञान विधूत पाप्मा ॥

—निरुक्त

याचा अर्थ असा कीं—जो मनुष्य वेद घोकून पाठ करितो परंतु त्याचा अर्थ उत्तम रीतीनें समजून घेत नाहीं, अर्थात् जो अर्थ न समजतां नुसती घोकंपट्टी करितो तो लांकडाचा खांब आहे असें समजावें, व तो नुसता भारवाहक होय. त्याला वेदविद्येच्या रसास्वादाची गोडी नाहीं. जो वेदार्थ जाणतो त्याच्या सर्व पापांचा नाश होतो व त्याला सर्व सुख प्राप्त होतें. तो आनंदमय अशा मोक्षस्थानाप्रत जातो. म्हणून वेदाचा अर्थ अवश्य समजून घ्यावा.

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ॥
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

—निरुक्त

म्हणजे, वेदांचा फक्त पाठ केला पण अर्थ समजून घेतला नाहीं, तर त्यांचा कधींहि प्रकाश पडणार नाहीं. ज्याप्रमाणें वाळलेलीं लांकडें राखेंत पडलीं असतां जळत नाहींत, त्याप्रमाणें अर्थ समजल्याशिवाय पाठ केलेल्या वेदांपासून कांहीं लाभ होत नाहीं. वेदांचें वेदत्त्व मुळीं अर्थज्ञानावरच अवलंबून रहातें—

अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेन इति वेदशब्दनिर्वचनम् ।

—वेदार्थप्रकाश

म्हणजे—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे जे चार पुरुषार्थ आहेत त्यांच्या प्राप्तीसाठीं अलौकिक उपाय जेणें-करून जाणिला जातो तो वेद होय. तेव्हां अर्थ समजल्याशिवाय वेदांचें वेदत्व सिद्ध होत नाहीं.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच
मुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

—ऋग्वेद

याचा अर्थ असा कीं—एक पुरुष केवळ वेदांचा पाठ करितो परंतु अर्थ जाणत नाहीं. असा पुरुष वेद-रूप वाणीस पहात असून देखील, ती त्याला दिसत नाहीं; तो पुरुष वेदरूप वाणीस ऐकत असून देखील, ती त्याला ऐकूं येत नाहीं. ज्याप्रमाणें ऋतुकालीं उत्तम वस्त्रें परिधान केलेली व पतीविषयीं उत्सुक अशी भार्या पतीची इच्छा पूर्ण करिते, त्याप्रमाणें व्याकरणादि अंगें

व पूर्वमीमांसादि उपांगें यांचें अध्ययन करून जो पुरुष वेदांचें तात्पर्य शोधून काढण्यास प्रवृत्त होतो त्यास वेदार्थरहस्य पूर्णपणें समजून येतें.

उत त्वं सख्ये स्थिरपीत माहु
र्नैनं हिन्वं त्यपि वाजिनेषु ॥
अधेन्वा चरति माय यैष
वाचं शुश्रु वा ँ अफलामपुष्पाम् ॥

—ऋग्वेद

याचा अर्थ असा कीं—चतुर्दश स्थानांमध्यें कुशल असा पुरुष वेदरूप वाणीशीं सख्य करून रहातो, म्हणून त्यास स्थिरपीत—म्हणजे वेदार्थज्ञानरूपी जें अमृतपान त्यामध्यें स्थिरपणें निमग्न—असें म्हणतात. अशा पुरुषाचा विद्वान् लोक देखील सभेमध्यें पराजय करूं शकत नाहींत. ही वेदार्थज्ञाची स्थिति झाली. परंतु जो पुरुष अर्थ न समजतां नुसतें वेदपठन करितो, तो फलपुष्पव्यतिरिक्त अशी वाणी ऐकतो आणि—कपटरूपी व दूध न देणाऱ्या—अशा गाईबरोबर जगतामध्यें संचार करितो.

वरील वचनांवरून केवळ वेदार्थज्ञान पाहिजे एवढेंच सिद्ध होत नसून, पूर्ण ज्ञान होण्यास सांगोपांग वेदार्थज्ञानाची आवश्यकता दिसून येते. शिवाय चार वेद, *सहा वेदांगें व चार उपांगें—हीं जीं चतुर्दश विद्यास्थानें* वर सांगितलीं आहेत—त्यांच्या अध्ययनानें पुष्ट केलेली वेदविद्या ग्रहण करण्यास उत्तम अधिकारीच पाहिजे. अधिकाराशिवाय केवळ हठानें वेद समजून घेण्याचे जितके म्हणून आधुनिक यूरोपीय व भारतीय पंडितांचे प्र-

यत्न झाले तितके अनर्थकारक होऊन त्यांपासून आर्य-लोकांस नानाप्रकारचे दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत. वेदार्थ करण्यांत समन्वयाकडे पूर्ण लक्ष पाहिजे. हें तत्त्व एकीकडे ठेवून वाटेल तसे वेदवाक्याचे अर्थ केल्यामुळें धर्मश्रद्धा नाहींशी होऊन नवे नवे पंथ निर्माण करण्यांतच आधुनिक विद्वान् लोकांस भूषण वाटत आहे. नीतीचा व धर्माचा पाया जो कर्ममार्ग त्याविषयीं सुशिक्षित लोकांची अश्रद्धा होत गेल्यानें तरुण पिढीचे लोक धर्महीन बनत चालले आहेत. तेव्हां या गोष्टीचा योग्य वेळीं प्रतिकार न झाल्यास भरतखंडांतील धार्मिक स्थिति भीतिप्रद होत जाईल यांत शंका नाहीं.

वेदविद्या ग्रहण करण्यास कोणास अधिकार पोहोंचतो तें पुढील मंत्रांमध्यें यास्काचार्योनीं स्पष्ट केलें आहे.

(१) पहिला मंत्र

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

याचा अर्थ असा कीं—विद्याभिमानिनी देवता उपदेश करणाऱ्या आचार्याजवळ येऊन म्हणाली कीं—अनधिकारी जो पुरुष असेल त्याला माझा उपदेश न करशील तर माझें रक्षण होईल आणि मग मी चाऱ्ही पुरुषार्थ निधीप्रमाणें मिळवून देईन. जो विद्यार्थी गुरूवर आणि मजवर वृथा दोषारोप करितो व ज्याच्यामध्यें सरळपणा नाहीं, त्यास माझा उपदेश करूं नको; जो विद्यार्थी स्नानसंध्यादि आचार पाळीत नाहीं, त्या

खोट्या शिष्याला माझा उपदेश करूं नको. हे आचार्या, असा जर वागलास, तर तुझ्या हृदयांत प्रवेश करून मी इच्छितफल देईन.

(२) दुसरा मंत्र

न आतृणत्त्यावितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाह ॥

याचा अर्थ असा कीं—जो गुरु सत्यरूप वेदवाणीनें शिष्याचे कर्ण भरून टाकितो, जो गुरु शिष्याच्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें व त्याला दुःख न होईल अशा रीतीनें—म्हणजे ऋचेचा चवथा निदान आठवा भाग कां होईना, थोडा थोडा भाग शिकवून नंतर अर्धी ऋचा किंवा सगळी ऋचा शिकवावयाची—अशा रीतीनें वेद शिकवितो व वेदार्थहि समजाऊन देऊन अमृतत्वाची दीक्षा देतो—अशा गुरूस शिष्यानें मुख्य आईबाप असें समजावें व गुरुद्रोह कधींहि करूं नये.

(३) तिसरा मंत्र

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीया
स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

याचा अर्थ असा कीं—जे अधम शिष्य अध्ययन झाल्यानंतर वाणीनें, मनानें व आचरणानें गुरूचा आदर करीत नाहींत, अशा शिष्यांवर ज्याप्रमाणें गुरु कृपा करीत

नाहीं, तसेंच गुरूपदिष्ट वेदवाक्यहि त्या खोट्या शिष्यांना फलप्रद होत नाहीं.

(४) चवथा मंत्र

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

याचा अर्थ असा कीं—हे आचार्य, जो शिष्य नेहमीं पवित्र, सावधान, बुद्धिमान् व ब्रह्मचारी असतो, जो गुरूची निंदा कधीं करीत नाहीं, अशा शिष्याला विद्यादान कर. कारण असा शिष्य एकाद्या निधीप्रमाणें विद्येचें रक्षण करितो.

एणेंप्रमाणें विद्याभिमानिनी देवतेची प्रार्थना असल्यामुळें गुरूनें अधिकारी शिष्यासच वेदविद्या शिकवावी. तसेंच, वेदमंत्रांचे अर्थ गूढ असल्यामुळें शिक्षादि षडंगें प्रवृत्त झालीं आहेत. वेदार्थज्ञान होण्यास त्यांचा अत्यन्त उपयोग असल्यामुळें त्यांस " अपरा विद्या " असें मुंडकोपनिषदांत म्हटलें आहे—

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति । पराचैवापराच । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषामिति । अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते ।

याचा अर्थ असा कीं—विद्या दोन प्रकारच्या आहेत. त्यांपैकीं एकीस 'परा विद्या' व दुसरीस 'अपरा विद्या' असें म्हणतात. ऋग्वेदादि चार वेद आणि शिक्षादि सहा अंगें यांस अपरा विद्या असें म्हणतात, कारण सर्वसाधन-

भूत जो धर्म त्याचें ज्ञान सहा वेदांगांसहित कर्मकांडावरून होतें, परम पुरुषार्थ जें ब्रह्म त्याचें ज्ञान उपनिषदांवरून होतें, म्हणून ज्ञानकांडांतर्गत जी विद्या तीस "परा विद्या" असें म्हणतात.

आतां शिक्षादि सहा वेदांगें व पूर्वमीमांसादि चार उपांगें यांच्या अध्ययनापासून वेदार्थज्ञानास कसा उपयोग होतो तें कांहीं उदाहरणांनीं स्पष्ट करूं. शिक्षा म्हणून जें वेदांग आहे त्यापासून वर्ण, स्वर, मात्रा इत्यादिकांचें उत्कृष्ट ज्ञान होतें. यामध्यें जर चूक झाली तर अर्थाचा अनर्थ कसा होतो हें पुढील वचनावरून कळेल:—

मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

याचा अर्थ असा कीं—ज्या मंत्रामध्यें वर्ण चुकलेला असतो किंवा उदात्तादि स्वर देण्यांत चूक झालेली असते, तो मंत्र भलताच होतो व त्यापासून इष्ट अर्थ निघत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर असा मंत्र वाणीरूप असला तरी तो वज्र होऊन यजमानाचा नाश करितो. उदाहरणार्थ—

इंद्रशत्रुर्वर्धस्व

या मंत्रामध्यें इंद्रशत्रु या सामासिक पदाचा अर्थ 'इंद्राचा शत्रु' असा जर विवक्षित असेल तर तत्पुरुष समास होऊन

समासस्य

—अष्टाध्यायी

या सूत्राप्रमाणें अंत्यपदावर उदात्त स्वर द्यावयास पाहिजे. परंतु येथें पूर्व पदावर उदात्त स्वर दिला असल्या कारणानें

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्

—अष्टाध्यायी

या सूत्राप्रमाणें बहुव्रीहि समास होऊन 'इंद्र आहे शत्रु ज्याचा' असा अर्थ झाला. तेणेंकरून 'इंद्राचा शत्रु' असा अर्थ न होऊन 'इंद्र ज्याचा घातक' असा त्या सामासिक पदाचा अर्थ झाला. स्वरभेदानें असा अर्थभेद होत असल्या कारणानें स्वरांचा उच्चार नीट व अर्थानुकूल झाला पाहिजे. नाहीं तर वाईट रीतीनें केलेले उच्चार भिन्न अर्थ दाखवितील आणि अर्थाचा अनर्थ होईल.

वेदार्थज्ञानास पूर्व मीमांसेची आवश्यकता किती आहे हें पुढील उदाहरणावरून ध्यानांत येईल:—

यावतोऽश्वान्प्रति गृह्णीयात्तावतो
वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ।

—पूर्व मीमांसा

या वचनाचा अर्थ—केवळ व्याकरणरीत्या केला असतां असा होतो कीं—घोड्याचें दान जो स्वीकारतो त्यानें सांगितलेलें प्रायश्चित्त घ्यावें; परंतु पूर्व मीमांसेचें ज्यास ज्ञान आहे तो तत्काल असें सांगेल कीं जो घोड्याचें दान देतो त्यानें विवक्षित प्रायश्चित्त करावें.

व्याकरणशास्त्राचा शुद्ध वेदपठनास फारच उपयोग होतो. व्याकरणशास्त्रांतर्गत एकवचन बहुवचनादिकांचें ज्ञान जर झालें नाहीं तर वेद म्हणणारास शुद्ध पाठ ठरविणें अशक्य आहे.

वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
स एवैनं भूतिं गमयति ।
आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
त एवैनं भूतिं गमयन्ति ।

या दोन वचनांपैकीं दुसऱ्या वचनांत ' स ' चे जागीं ' त ' आणि ' गमयति ' याचे ठिकाणीं ' गमयन्ति ' असे शब्द-प्रयोग घालणें व्याकरणाचें ज्ञान असल्यावांचून सर्वथैव अशक्य होय.

वररुचि ऋषीनीं व्याकरणशास्त्राचें प्रयोजन काय आहे तें पुढील वार्तिकांत स्पष्ट केलें आहे:—

रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् ।

याचा अर्थ असा कीं—(१) रक्षा, (२) ऊह, (३) आगम, (४) लघु आणि (५) असंदेह—हीं व्याकरणशास्त्राचीं प्रयोजनें भगवान् पतंजलीनीं महाभाष्यांत एणेंप्रमाणें प्रतिपादिलीं आहेत:—

(१) रक्षा—वेदांचें रक्षण व्हावें एतदर्थ व्याकरण शिकावें; कारण वर्णांचा लोप केव्हां होतो, आगम केव्हां लावतात, वर्णांस विकार कशामुळें होतो, हें ज्यास ठाऊक असेल तोच वेदांचें रक्षण करील व त्यांचा अर्थ जाणूं शकेल.

(२) ऊह—वेदमंत्रांमध्यें सर्व लिंगें व विभक्ति यांचा उपयोग नेहमीं केलेला नसतो. यज्ञाचे वेळीं प्रसंगास अनुरूप अशा लिंगविभक्तींची योजना मंत्रांमध्यें करावी लागते. ती योजना व्याकरणाचे ज्ञानाशिवाय करतां येणें अशक्य आहे.

(३) आगम—शास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं—

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयोज्ञेयश्च ।

याचा अर्थ असा कीं—ब्राह्मणानें फलाशा न धरितां धर्माचरण करून षडंगयुक्त वेदाचें अध्ययन करावें व वेदार्थ समजून घ्यावा. व्याकरण हें वेदांगांपैकीं प्रधान अंग होय, म्हणून याविषयीं जितका प्रयत्न करावा तितका फलद्रूप होईल.

(४) लघु—भाषेंतील सर्व शब्दांचें ज्ञान थोडक्यांत होण्याकरितां व्याकरणाचें अध्ययन करावें. याविषयीं एक आख्या येणेंप्रमाणें आहे. बृहस्पति इंद्रास एका मागून एक असे संस्कृत भाषेंतील संपूर्ण शब्द शिकवूं लागला. देवांचीं सहस्र वर्षें अध्ययन चाललें होतें, तथापि शब्दांचा अन्त लागेना. बृहस्पतीसारखा गुरु, व इंद्रासारखा शिष्य अशी जोडी जमली असून देवांचीं सहस्र वर्षें अध्ययन होऊन देखील शब्दांचा अन्त लागला नाहीं. सांप्रत तर मनुष्याचें आयुष्य शंभर वर्षें आहे. तेव्हां सर्व शब्द कधीं संपणार व त्यांच्या प्रयोगाचें ज्ञान कधीं होणार याचा नियम सांगणें अशक्य होय. याकरितां व्याकरणशास्त्र शिकणें जरूर आहे.

(५) असंदेह—म्हणजे, शंका दूर होण्याकरितां व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन करावें. याज्ञिकांचा असा सिद्धान्त आहे कीं--

स्थूल पृषतीमग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ।

या वचनामध्यें

स्थूलानि पृषंति यस्याः सा

किंवा

स्थूला चासौ पृषतीच

या दोन समासांच्या विग्रहांपैकीं शुद्ध कोणता हें ठरवावयास व्याकरणाचें ज्ञान अवश्य आहे. वैयाकरण जो आहे तो लागलींच म्हणेल कीं—सामासिक शब्दाचें अन्त्यपद जर उदात्त असेल तर तो कर्मधारय समास होईल, येथें पूर्वपद उदात्त स्वरित असल्यामुळें बहुव्रीहि समास होतो.

व्याकरणशास्त्र शिकल्यापासून वेदार्थज्ञानास जे अनेक फायदे होतात त्यांचीं उदाहरणें पातंजल महाभाष्यांत दिलीं आहेत; त्यांपैकीं मुख्य वचनें एणेंप्रमाणें आहेत.

(१) यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे
शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ॥
सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र
वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥ १

याचा अर्थ असा कीं—जो कुशल पुरुष प्रत्येक व्यवहारांत शब्दांचा योग्य रीतीनें उपयोग करितो तो स्वर्गलोकामध्यें चिरकाल जय पावतो. असा पुरुष जर अपशब्दांचा उपयोग करील, तर त्याचा नाश तत्काल होईल.

(२) अविद्वांसः प्रत्यभिवादे
नाम्नो येन प्लुतिं विदुः ॥
कामं तेषु तु विप्रोष्य
स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ १

याचा अर्थ असा कीं—आपणास कोणीं नमस्कार केला असतां उलट नमस्कार करितांना प्लुत स्वराचा उपयोग करावा. हें जो जाणत नाहीं, असा अविद्वान पुरुष भेटला असतां स्त्रियांप्रमाणें 'मी आहें' इतकेंच

म्हणावें. तेव्हां, लोकांनीं आपणास स्त्रियांप्रमाणें वागवूं नये असें जर मनांत असेल, तर व्याकरणाचें अध्ययन करावें.

(३) एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः ।
स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति ॥

याचा अर्थ असा कीं—भाषेंतील एकच शब्दाचा प्रयोग जर उत्तम प्रकारचा करतां आला व समजला, तर तो एकच शब्द स्वर्गलोकीं व इहलोकीं संपूर्ण इच्छा सिद्धीस नेतो.

(४) चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां॑ आविवेश ॥

याचा अर्थ असा कीं—एक मोठा देव मनुष्यमात्रामध्यें प्रवेश करिता झाला. त्या वृषभरूपी पुरुषास चार शिंगें आहेत (नाम, क्रियापद, उपसर्ग व अव्यय); तीन पाय आहेत (वर्तमान, भूत, भविष्यत् हे काळ); दोन डोकीं आहेत (सुप् प्रत्यय व तिङ् प्रत्यय); सात हात आहेत (सात विभक्ति). छाती, कंठ व डोकें या तीन ठिकाणीं बांधलेला, असा हा वृषभ मोठ्यानें शब्द करितो. या देवास वृषभ म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं ‘ कामान्वर्षति ’ म्हणजे सकल इच्छा जो पूर्ण करितो अशी वृषभ शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. तेव्हां अशा मोठ्या देवाशीं आपलें तादात्म्य व्हावें, म्हणून व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन करावें.

(५) चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेंगयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

याचा अर्थ असा कीं—वाणीमध्यें चार प्रकारचे शब्द उमटतात, आणि ते शब्द ज्ञानसंपन्न मनुष्यांस अवगत होतात. यांपैकीं तीन (परा, पश्यन्ती, मध्यमा) प्रकार अन्तर्भूत असून त्यांचा उच्चार होत नाहीं, चवथा प्रकार (वैखरी) मात्र मनुष्यमात्राच्या वाणीमध्यें व्यक्त होतो.

(६) सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्र सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

याचा अर्थ असा कीं—चाळणीनें जसे सातु शुद्ध करितात, त्याप्रमाणें विद्वान् लोक बुद्धिसामर्थ्यानें भाषेंतील सर्व पदांचें संशोधन करितात. सौहृदांचें वर्म सुहृदच जाणतात. असे जे भाषेशीं सख्य करणारे पुरुष —वैयाकरण-त्यांच्या वाणीमध्यें कल्याणकारक ऐश्वर्य भरलेलें असतें.

(७) सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

याचा अर्थ असा कीं—हे वरुणा, तूं फार वैभवशाली आहेस. लोहमय स्तंभांतून जसे सात समुद्र वहावे तशा सात विभक्ति तुझ्या कंठांतून बाहेर निघतात.

या एकंदर विवेचनावरून असें लक्षांत येईल कीं

भारतीय आर्यांचा ईश्वरप्रणीत ग्रंथ वेद होय. विचार करण्यास समर्थ असा जो मनुष्यप्राणी त्यास ज्ञानप्राप्ति व्हावी आणि उत्तम प्रकारचें सुख व्हावें एतदर्थ सृष्टीच्या अगोदरच ज्ञानमय वेदाची उत्पत्ति झाली. अशा रीतीनें वेदाच्या भक्कम पायावर रचलेला आर्य धर्म सकल पुरुषार्थसिद्धीस साधन झाला हें अगदीं स्वाभाविक होय.

धारणार्थकाद् धृधातोः धर्मशब्दः पंकजादिवद् योगरूढः। तत्र पततो जनानाश्रयो भूत्वा धरतीति धर्म शब्दस्य योगार्थः। रूढ्यर्थस्तु अनिष्टाननुबंधि इष्टफलसाधनमित्याकारकः । येन अनुष्ठीयमानेन अनिष्टपरिहार इष्टफललाभश्च भवति स धर्मः ।

—आर्यविद्यासुधाकर

याचा अर्थ असा कीं—ज्याप्रमाणें, ' पंकजापासून झालेलें ' असा योगार्थ असून, पंकज शब्दाचा ' कमल ' हा रूढार्थ बनलेला आहे, त्याप्रमाणें धारणार्थक धृ धातूपासून उत्पन्न होऊन, पतन पावणाऱ्या लोकांस आश्रय होऊन जो त्यांचें रक्षण करितो तो धर्म होय, असा धर्म शब्दाचा यौगिक अर्थ झाला, आणि अनिष्टाचा परिहार करून इष्ट फलप्राप्ति करून देणारा असा रूढार्थ बनला आहे. तात्पर्य, ज्यास अनुसरून वागलें असतां सकल अर्थसिद्धि होते तो धर्म होय. अशा धर्म शब्दाच्या व्याख्येशीं अन्वर्थक आर्यधर्म हा सर्वज्ञ परमेश्वराची साक्षात् आज्ञा असल्यामुळें, सर्व आर्य लोकांस प्राणाहूनहि प्रियकर व्हावा, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. पृथ्वीवरील सर्व धर्म वैदिक धर्मापासूनच साक्षात्

किंवा परंपरेनें निर्माण झाले आहेत. बौद्ध धर्म हा वैदिक धर्मातील कांहीं श्रेष्ठ मतें घेऊन त्यांवर स्थापित झाला आहे हें प्रसिद्ध आहे. तसेंच ख्रिस्ती धर्म व महम्मदी धर्म हे तर बौद्ध धर्मावरून प्रचारांत आले हा सिद्धान्त विश्रुत आहे. प्राचीन आलेक्झांड्रिआ शहरांत जो प्रचंड ग्रंथसमूह दग्ध झाला तो जर मनुष्यमात्रास उपलब्ध झाला असता, तर या सिद्धान्ताचें सत्यत्व उघड झालें असतें.

एथें अशी शंका उत्पन्न होते कीं—जर परमेश्वर सकल मनुष्यांस निर्माण करितो, तर त्याची आज्ञा सर्वांस एकच असली पाहिजे. तेव्हां अनेक मतान्तरें ज्यांत दृष्टीस पडतात असे भिन्न धर्म एकाच परमेश्वराची आज्ञा कशी होऊं शकतील ? या शंकेचें समाधान असें आहे कीं—मनुष्यत्वाच्या दृष्टीनें मानवी प्राणी जरी सारखे असले, तरी निरनिराळया देशांतील लोकांची परिस्थिति व विशेषेंकरून बुद्धिसामर्थ्य हीं भिन्न प्रकारचीं असतात. म्हणून लोकांच्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें त्यांस अवगत होतील अशीं व भिन्न भिन्न परिस्थितीला अनुरूप अशीं जीं तत्त्वें आहेत, तेवढ्याच तत्त्वांचे संग्राहक धर्म त्या त्या देशांत निर्माण झाले. या गोष्टीवरून ईश्वराचें मनुष्यमात्रावरील प्रेम व अगाध चातुर्य हीं पूर्णपणें नजरेस येतात. अद्वैत मतांतील उदात्त तत्त्वें व त्याचा उपासनेशीं किंवा भागवत धर्माशीं व्यक्त होणारा अपूर्व मिलाफ हीं केवळ भारतीय आर्यांसच आकलन होणारीं असल्यामुळें, आशिया खंडांतील कांहीं

इतर देशांतील लोकांकरितां सामान्य नीतितत्त्वांचा संग्राहक असाच धर्म भगवान् शाक्य मुनीस् निर्माण करावा लागला. तसेंच, विषयोपभोगाचीं साधनें वृद्धिंगत करून देहपुष्टि संपादन करावी, आपणाहून दुर्बल व कमी धूर्त अशा बांधवांवर आपलें वर्चस्व स्थापित करावें, जगांत ज्या उत्तमोत्तम वस्तु असतील त्या दुसऱ्याच्या हातून बुचाडून घ्याव्या—अशा तऱ्हेच्या वासनांनीं ग्रस्त झालेल्या यूरोपीय राष्ट्रांतील लोकांकरितां ख्रिस्ती धर्म उत्पन्न झालेला आहे. तेव्हां निरनिराळ्या मानसिक वृत्तींचे पोषक व परिस्थितीस योग्य असे भिन्न धर्म निर्माण होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे वैद्यकशास्त्रांतील एका प्रमेयाचा होय. सर्व प्रकारच्या रोगांवर एकच औषध मिळणें कितीहि इष्ट असलें तरी जसें दुर्घट होय, तसेंच सर्व तऱ्हेच्या लोकांस एकच धर्म असणें फार अवघड आहे. दुसरा दृष्टांत अगदीं व्यावहारिक होय. निरनिराळ्या अंगलोटाप्रमाणें आणि भिन्न भिन्न हवेस व रुचीस अनुरूप असेच अंगरखे घालण्याचा रिवाज सर्व देशांत असतो जर कोणी म्हणेल कीं एकाच सांच्याचा व एकाच रंगाचा अंगरखा सर्व मनुष्यांनीं घालावा, तर हें म्हणणें कोणासहि रुचणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच, देशांतील हवेस मानवेल, लोकांच्या भिन्न मनोवृत्तींस व रुचीस साजेल आणि आध्यात्मिक उन्नतीस शोभेल, अशाच धर्माचा त्या त्या देशांत विस्तार होणें सृष्टिनियमास अनुसरून आहे. या कारणामुळें

आर्य धर्माचीं उदात्त तत्त्वें इतर देशांतील लोकांस आकलन होत नाहींत आणि आर्य लोकांचा ईश्वरप्रणीत ग्रंथ जो वेद त्यास नांवें ठेवण्यास मात्र ते लोक तयार होतात.

अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें अत्यन्त श्रेष्ठ जो वेद त्यावरील श्रद्धा वृद्धिंगत व्हावी व तदन्तर्गत उच्च तत्त्वें सर्वांस समजावीं हें या निबंधाचें मुख्य प्रयोजन होय. वेद म्हणजे केवळ ज्ञान होय, वेद हे सूर्याप्रमाणें स्वतः प्रकाशमान असल्यामुळें स्वतःप्रमाण होत. सर्व जगांतील भाषांपैकीं अत्यंत नियमबद्ध आणि प्रगल्भ अशा संस्कृत भाषेंत जितकें म्हणून वाङ्मय उपलब्ध आहे त्या सर्वांत अत्यंत उदात्त (Sublime) आणि सुंदर (Beautiful) असे वेदाप्रमाणें दुसरें आढळत नाहीं. वेदांतील मुख्य विषय ईश्वरी ज्ञान होय. या विषयामध्यें तृणापासून परमेश्वरापर्यंत यच्चयावत् पदार्थांचा बोध होत असल्यानें हा विषय श्रेष्ठ मानिला जातो. सर्व पदार्थांमध्यें परमेश्वर प्रधान आहे, म्हणून सर्व वेदांचा इत्यर्थ ईश्वराचें ज्ञान होणें हाच आहे.

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि
च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।

—काठक

याचा अर्थ असा कीं——सर्व वेद ज्या आनंदमय व दुःखरहित पदाचें वर्णन करितात, कृच्छ्रचांद्रायणादि सर्व तपें ज्या पदाच्या प्राप्तीसाठीं लोक करितात आणि ज्या पदाची इच्छा करून सत्यधर्मानुष्ठानरूपी आचरण लोक

करितात—तें पद थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे प्रणव होय. प्रणव म्हणजे ओंकार होय. ओंकार हा ईश्वर-वाचक आहे, कारण प्रणव आणि ईश्वर यांमध्यें वाच्य-वाचकसंबंध नेहमीं रहातो. हा अनादि संबंध असून, ओंकाराचा विधिपूर्वक जप करून त्याच्या अर्थाचें चिं-तन करणें हें ईश्वराचें परम आराधन होय.

प्रकरण दुसरें

भारतीय आर्ष महाकाव्यें

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोंऽशसंभवम् ॥ १

कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांस एकसमयावच्छेदें क-रून आनंद, ज्ञान, ईर्ष्या किंवा उत्साह देणारें प्राचीन महाकाव्यासारखें दुसरें साधन सांपडणें कठिण आहे. अशा काव्यास इंग्रजी भाषेमध्यें Epic Poetry असें म्हणतात. Epic Poetry ह्या इंग्रजी शब्दाचें ‘ वीररस प्रधान काव्य ’ असें कित्येक भाषान्तर करितात, पण आमच्या मतें हें भाषान्तर बरोबर नाहीं. जुना सांप्र-दाय पाहिला असतां अशा प्रकारच्या ग्रंथास महाकाव्य अशीच संज्ञा दिलेली आहे, आणि कालिदासादि कवींनीं केलेल्या काव्यापासून त्याचा भेद दाखविण्याकरितां त्याच्या मागें ‘ आर्ष ’ हें विशेषण लाविलेलें आढळतें. खुद्द महाभारतांत पहिल्या अध्यायांत—

यश्चैनं शृणुयान्नित्यं आर्षं श्रद्धासमन्वितः ।

प्रकरण दुसरें

भारतीय आर्ष महाकाव्यें

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोंऽशसंभवम् ॥ १

कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांस एकसमयावच्छेदेंकरून आनंद, ज्ञान, ईर्ष्या किंवा उत्साह देणारें प्राचीन महाकाव्यासारखें दुसरें साधन सांपडणें कठिण आहे. अशा काव्यास इंग्रजी भाषेमध्यें Epic Poetry असें म्हणतात. Epic Poetry ह्या इंग्रजी शब्दांचें ' वीररस प्रधान काव्य ' असें कित्येक भाषान्तर करितात, पण आमच्या मतें हें भाषान्तर बरोबर नाहीं. जुना सांप्रदाय पाहिला असतां अशा प्रकारच्या ग्रंथास महाकाव्य अशिच संज्ञा दिलेली आहे, आणि कालिदासादि कवींनीं केलेल्या काव्यापासून त्याचा भेद दाखविण्याकारितां त्याच्या मागें ' आर्ष ' हें विशेषण लाविलेलें आढळतें. खुद्द महाभारतांत पहिल्या अध्यायांतच

यश्चैनं शृणुयान्नित्यं आर्षं श्रद्धासमन्वितः ।

असा आर्ष पदानें महाभारताचा उल्लेख केला आहे. इं-ग्रजी भाषेमध्यें ज्यांस Epic Poetry असें म्हणतात त्याचा अर्थ मराठी भाषेंत आर्ष महाकाव्य या शब्दां-नींच चांगला व्यक्त होतो, म्हणून आर्ष महाकाव्य ही संज्ञा प्राचीन असल्यामुळें रामायण व महाभारत हीं जीं आर्य लोकांचीं Epic काव्यें आहेत त्यांस अधिक अन्वर्थक रीतीनें लागू पडते.

इतिहास History, वक्तृत्व Oratory, तत्त्वज्ञान Philosophy, काव्य Poetry हे वाङ्मयाचे सर्वमान्य विभाग आहेत. इतिहासकार नानाप्रकारची माहिती दे-तो, वक्ता श्रोत्यांचें मन वळवितो, तत्त्ववेत्ता उपदेश क-रितो. या सर्वांचा प्रत्यक्ष संबंध मनुष्याच्या बुद्धीशीं असतो; पण कवीचीं मुख्य कामें म्हटलीं म्हणजे आ-नंदजनकत्व व अन्तःकरणजागृति हीं होत. म्हणून क-वीचा प्रत्यक्ष संबंध प्रतिभेशीं Imagination व मनो-विकाराशीं Passions असतो. कवीच्या ग्रंथांत विविध ज्ञान आणि नीतिशिक्षण हीं आहेतच. पण हा उद्देश कवीला अप्रत्यक्ष रीतीनें सिद्धीस न्यावा लागतो, म्ह-णजे अन्तःकरणामध्यें मनोविकार जागृत करून आनंद व चमत्कृति उत्पन्न करावीं लागतात. कवीचें हृदय प्र-तिभाप्रकर्षानें किंवा उत्कट मनोविकारांनीं उचंबळून जातें, तेणेंकरून त्याची भाषा जोरदार व मर्मभेदक होऊन वाचकांचें किंवा श्रोत्यांचें हृदय भेदून टाकिते. अशा प्रकारचा हृदयवेध करण्याचें कवीचें सामर्थ्य अ-

सल्यामुळें उत्कृष्ट प्रकारचें काव्य पृथ्वीवरील सर्व लोकांस आवडूं लागतें.

महाकाव्य हा काव्याचा मुख्य प्रविभाग होय. काव्याच्या किंवा महाकाव्याच्या रचनेस व गुणविवेचनास प्रतिभा Imagination व अभिरुचि Taste या शक्तींची अत्यन्त अवश्यकता आहे, म्हणून प्रथम या शक्तींची माहिती देऊन त्यांचा काव्यग्रंथांशीं निकट संबंध कसा पोहोंचतो हें स्पष्ट करितों.

सृष्टपदार्थ किंवा कृत्रिम पदार्थ यामध्यें व्यक्त होणाऱ्या उदात्त स्वरूपापासून Sublimity किंवा सौंदर्यापासून Beauty आनंद देणारी जी शक्ति मनुष्यमात्रास ईश्वरानें अर्पण केली आहे त्या शक्तीस अभिरुचि असें म्हणतात. ईश्वरनिर्मित वस्तु, स्थलें, देखावे किंवा मनुष्यकृत वस्तु, यंत्रें, गृहें यांतील सौष्टव किंवा मोहकपणा ओळखण्याचें सामर्थ्य प्रत्येक मानवी प्राण्यास आहे. बुद्धि Reason म्हणून जी शक्ति ईश्वरानें मनुष्यास दिली आहे ती अभिरुचीहून अगदीं निराळी आहे. उपपत्तीच्या विषयांत तत्त्वान्वेषण करणें आणि व्यवहार विषयांत कार्यकारणांची योग्यता ठरविणें हीं बुद्धींची कामें होत. यावरून बुद्धि ही अभिरुचि नव्हे हें उघड झालें. मनोहर गायनापासून, सुंदर चित्रापासून, रम्य देखाव्यापासून किंवा गोड काव्यापासून जो आल्हाद होतो तो तर्कवादामुळें किंवा प्रज्ञाशक्तीमुळें होत नाहीं. सुंदर चित्रापासून किंवा हृदयंगम काव्यनाटकादिकांपासून होणारा आनंद केवळ नै-

सर्गिक असतो व तो कां होतो हें सुद्धां अनेक प्रसंगीं सांगतां येत नाहीं. हा आनंद बुद्धिप्रभावाचें फल नसून मोठ्या तत्त्ववेत्त्यांस किंवा गांवढळ मनुष्यास सारखाच होतो.

पदार्थांतील, चित्रांतील, देखाव्यांतील किंवा काव्यांतील सौंदर्य ओळखण्याची पात्रता सर्व मनुष्यांमध्यें स्वतःसिद्ध असते. सुव्यवस्थित, सप्रमाण, नियमबद्ध, भव्य, सुस्वर, तेजस्वी—अशा पदार्थांची गोडी प्राणिमात्रांस असते. अभिरुचीचीं मूलतत्त्वें लहान मुलांच्या अंगांत भिनलेलीं असतात. सप्रमाण पदार्थ, चित्रें, मूर्ति सर्व प्रकारच्या अनुकरणात्मक वस्तु—या पाहिल्याबरोबर मुलांस आल्हाद वाटतो. अगदीं अडाणी खेडवळ घेतला तरी लावण्या, पोवाडे, मनोरंजक कथा ऐकून किंवा पृथ्वीवरील व आकाशांतील विविध देखावे पाहून संतुष्ट होतो. तसेंच नवीन वस्तु पाहिली म्हणजे सर्वांस आवडते, आश्चर्यचकित करणारी गोष्ट हवीशी वाटते, असामान्य वृत्ति दृष्टीस पडल्या म्हणजे विस्मय होतो, अलौकिक आचरणाचें नवल वाटतें, अद्भुत लीलांविषयीं कौतुक उत्पन्न होतें—ह्या मानवी स्वभावास अनुसरूनच काव्यावर आणि महाकाव्यावर मनुष्यमात्राची उडी पडते.

त्याप्रमाणेंच प्रतिभा Imagination म्हणून दुसरी शक्ति ईश्वरानें मनुष्यमात्रास दिली आहे. या शक्तीच्या योगानें अनेक प्रकारच्या कल्पनांचा असा संयोग केला जातो कीं, तो ध्वनिरूपानें, चित्ररूपानें,

मूर्तिरूपानें, गृहरूपानें किंवा काव्यनाटकादिरूपानें व्यक्त झाला असतां आनंद, विस्मय, चमत्कृति इत्यादि भिन्न-भिन्न मनोविकारांचा प्रादुर्भाव सहज होऊं शकतो. प्रतिभाशक्तीचा ज्या कलांमध्यें पूर्ण प्रभाव दृष्टीस पडतो त्यांस अभियुक्त कला Fine Arts असें म्हणतात. चित्र, गायन, वादन, शिल्प, काव्य ह्या सर्व अभियुक्तकला असून अनुकरणात्मक Imitative आहेत, म्हणजे ह्या सर्व कलांमध्यें भिन्नभिन्न साधनांनीं सृष्टींतील पदार्थांचें, ध्वनींचें, देखाव्यांचें, चमत्कारांचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. गवईलोक कंठांतील निरनिराळ्या सुरांनीं व आलापांनीं, आणि बजवय्ये लोक नाना प्रकारच्या वाद्यांनीं सृष्टींतील नाना ध्वनींचें अनुकरण करितात. चित्रकार भिन्न रंगांनीं व शिल्पकार निरनिराळ्या मातीच्या प्रकारांनीं, दगडांनीं अथवा धातूंनीं सृष्टींतील देखावे उतरतो. त्याप्रमाणें कवि अन्तःकरणांतील नाना तरंग व वृत्ति शब्दरूपानें वठवितो. चित्रकार कलम आणि रंग या साधनांनीं जें करितो तेंच शब्दरूपी साधनांनीं कवि करितो. कवित्वशक्ति अथवा जीस अलंकारशास्त्रवेत्ते प्रतिभा असें म्हणतात ही तर खरोखर परमेश्वराची अमोलिक देणगी होय. सहृदयांच्या अन्तःकरणांत आनंद व चमत्कृति उत्पन्न करणारा जो वाक्यसमूह त्यासच काव्य असें म्हणावें, मग तो पद्यरूपी असो वा गद्यरूपी असो. एक प्रसिद्ध कवि म्हणतो कीं—अत्युत्कट मनोविकारांचा जो नैसर्गिक प्रादुर्भाव त्यास काव्य असें म्हणावें. अर्थात्

अशा प्रकारच्या प्रादुर्भावांत चमत्कृतिजनकत्व असावयाचेंच. साधारण प्रतीच्या किंवा अडाणी लोकांत जसें विनोदपर भाषण तसें विद्वान् लोकांत काव्य होय. म्हणून मनुष्यमात्राच्या मनोविकारांचें अप्रतिम ज्ञान, सृष्ट पदार्थांमधलि सादृश्यप्रतीति, हृदयद्रावक वर्णन करण्याची किंवा कोणताहि वस्तुनिर्देश करण्याची शक्ति--हे असामान्य गुण कवीच्या अंगीं असावे लागतात.

वर दिलेल्या माहितीवरून, अभिरुचि Taste आणि प्रतिभा Imagination या शक्तींचें स्वरूप व प्रकृत विषय जो महाकाव्य त्याशीं यांचा संबंध—हीं वाचकांच्या लक्षांत आलींच असतील. अभिरुचि आणि प्रतिभा या शक्तींनीं मनुष्यास सुसंस्कृत करण्यांत ईश्वराचें अगाध चातुर्य नजरेस येतें. ज्यास गायनकला अवगत असते त्यास ईश्वरानें नवीन इंद्रिय दिल्याप्रमाणेंच आहे—अशी एका भाषेंत म्हण आहे. तद्वत्, अभिरुचि व प्रतिभा या दोन देणग्या देऊन ईश्वरानें मनुष्याच्या आटोक्यांत खरोखर अगणित सुखाचीं साधनें ठेविलीं आहेत. डोळ्यांनीं पदार्थ पाहणें व कानांनीं ध्वनि ऐकणें एवढ्याच शक्ति ईश्वरानें नेत्रेंद्रियांत व कर्णेंद्रियांत ठेविल्या असत्या, तरी या इंद्रियांवर अवलंबून रहाणारीं व्यवहारांतील सर्व कार्यें सिद्धीस गेलीं असतीं. तथापि नानाविध सृष्ट पदार्थ, सृष्टिव्यापार, कृत्रिम पदार्थ आणि कृत्रिम व्यापार—यांमध्यें नेत्रेंद्रियास व कर्णेंद्रियास गोचर होणाऱ्या सौंदर्यापासून व उदात्त स्वरूपापासून आपणास सूक्ष्मसंवेदना होऊन जो विशुद्ध

विस्मयानंद प्रत्ययास येतो तो साध्य करून देण्यांत ईश्वराचें अगाध दयालुत्व व मनुष्यमात्रावरील अखंड प्रेम--हीं दृष्टीस पडतात. मनुष्यास सुख देण्याकरितां सृष्टीमध्यें हें जें शोभासंपन्नत्व व वैभवशालित्व अधिक निर्माण केलें आहे, त्या योगें ईश्वराचे मनुष्यावर असंख्य उपकार झाले आहेत यांत संशय नाहीं. मनुष्याच्या निर्वाहास जेवढीं म्हणून साधनें अवश्य पाहिजेत तेवढीं सर्व निर्माण करूनहि ईश्वराची तृप्ति झाली नाहीं, तरी अखिल पदार्थांमध्यें व व्यापारांमध्यें नानाविध प्रकारांनीं चमत्कृतिजनकत्व हा धर्म ठेवून त्याची मनुष्यास संवेदना होईल अशी शालीनता त्यामध्यें उत्पन्न केली आहे. सर्व वस्तूंमध्यें व व्यापारांमध्यें ईश्वरानें अशी माया भरून ठेविली आहे कीं, मनुष्यानें त्यांचें अवलोकन केल्याबरोबर त्याचें हृदय मोहित होऊन आनंद व आश्चर्य यांमध्यें तो निमग्न होऊन जातो. सुंदर वस्तु नेत्रास रम्य वाटतात, मनोहर शब्द कानास गोड लागतात, तेव्हां ध्वन्यात्मक काव्य मनुष्यमात्रास अखंड सुख देतें यांत नवल तें काय ?

एथपर्यंत सृष्टपदार्थ व कृत्रिम पदार्थ यांमध्यें प्रतीतीस येणाऱ्या उदात्त स्वरूपाचें Sublimity व सौंदर्याचें Beauty आविष्करण झालें. आतां ग्रंथामध्यें व विशेषेंकरून महाकाव्यामध्यें जें सौंदर्य व उदात्तत्व दृष्टीस पडतें त्याचें विवेचन करूं. बुद्धि आणि प्रतिभा यांपासून जे विचार व ज्या कल्पना उत्पन्न होतात त्याचे ग्रंथ हे निधी होत. प्रगल्भ विचार कोणते, सुंदर कल्प-

ना कोणत्या—हें जाणणें असेल तर महाकाव्याची कास धरावी. मनुष्यमात्रास काय आवडतें, कोणत्या वस्तु सुंदर वाटतात, कोणते व्यापार गोड दिसतात, कोणतें आचरण आल्हादकारक होतें, मनुष्याचें कल्याण कशानें घडून येतें, उत्तम काव्य कोणतें, गद्यापेक्षां पद्य अधिक मनोहर कशानें होतें—इत्यादि अनेक प्रश्नांचें समाधान करून घेण्यास महाकाव्यासारखें योग्य स्थल मिळणें कठिण आहे. कालिदासादिकांचीं काव्यें प्रौढ पद्धतीचीं व अलंकारांनीं मंडित असल्यामुळें तीं विद्वान् लोकांसच प्रिय होतात, परंतु रामायण व महाभारत हीं सर्व वयाच्या, सर्व प्रकारच्या, सर्व दर्जाच्या लोकांस सारखींच आवडतात. जितेंद्रियता, तितिक्षा, साहस, अचाट शक्ति, अद्भुत सामर्थ्य—वगैरे असामान्य गुणांचा हीं काव्यें सागरच होत. देश, काल इत्यादि सामान्य परिच्छेद या महाकाव्यांस बांधूं शकत नाहींत. सर्व देशांत, सर्व कालीं, सर्व जातीच्या मनुष्यांस हे ग्रंथ प्रिय होतात. या चमत्काराचें बीज असें आहे कीं, मनुष्यमात्राच्या हृदयास गुंफणारी एक तार आहे व तिला कोठेंहि चालना मिळाली तरी यच्चयावत् मनुष्यांच्या हृदयांत एकदम कंप होतो. त्याप्रमाणेंच, संपूर्ण विश्वांत असें एकजातीय सौंदर्य भरलें आहे कीं, त्याची सूक्ष्म संवेदना तत्काल मनुष्यमात्रास होते.

भरतखंड हें सर्व तऱ्हेनें उत्कर्षाचें स्थान होय. भौतिक, मानसिक व आध्यात्मिक या सर्व शाखांचा उत्कर्ष एथें दृष्टीस पडतो. एकीकडे पहावें तों, प्रचंड हि-

माद्रि कड्यावर कडा असा चढत जाऊन बर्फानें व मेघसमुदायानें आच्छादून गेलेला आहे व प्राचीन युगांच्या अविनाशी खडकाची आठवण करून देत आहे. दुसरीकडे पहावें तों, पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील भूप्रदेश मैलांचे मैल पसरून क्षितिजास भेटत आहेत आणि या देखाव्याची समता मोडण्यास एकहि उंचवटा गोचर होत नाहीं. पूर्वेकडे पहावें तों, वर्षाकालीं पूर आल्यामुळें भरून चाललेल्या महानद्या अर्णवाकडे जोरानें धांवत आहेत. पश्चिमेकडे पहावें तों, सुवर्णाच्छादित दिसणारे उदकहीन वालुकामय प्रदेश योजनेंच्या योजनें पसरलेले आहेत. लोकांच्या बुद्धीचें व प्रतिभेचें केवळ आदर्शभूत अशा वाङ्मयामध्यें आपणांस अशाच प्रकारें वैचित्र्य दिसून येतें. ज्यांच्या योगानें मनुष्यास अनंत व अगाध ईशशक्तीच्या द्वारापर्यंत प्रवेश होईल अशी अध्यात्मिक उत्तुंग शिखरें भारतीय वाङ्मयामध्यें निर्माण झालीं आहेत. एथें अत्यंत जोराचा व सोसाट्याचा बुद्धिप्रवाह पुढें येणाऱ्या सर्व वस्तूंना धुडकावून लावीत आहे, काव्य व साहित्य यांच्या रम्य तीरांमधून तोच बुद्धिप्रवाह व प्रतिभाप्रवाह शांतपणानें वहात वहात सर्वेंद्रियांस संतोष देऊन अत्यंत उदात्त व सुंदर असे विचार आणि कल्पना उत्पन्न करीत आहे. वेदांमध्यें व पुराणांमध्यें जसा आध्यात्मिक काव्यप्रकर्ष नजरेस येतो तसा पृथ्वीवरील वाङ्मयांमध्यें कोठेंतरी सांपडतो काय? भारतीय आर्ष महाकाव्यांमध्यें प्रतीतीस येणारे उदारचरिताचे अथवा स्वभावसुंदर काव्यरसाचे

उत्कृष्ट नमुने कोणत्याहि राष्ट्रांत किंवा देशांत आढळतात काय? गायनशास्त्र, वैद्यक, गणितशास्त्र व अनेक इतर शास्त्रें—ज्यांच्या योगानें पाश्चात्य सुधारणेला मदत झाली आहे व ज्यांच्या योगानें मनुष्यमात्राची भौतिक, मानसिक व नैतिक उन्नति झाली आहे—तीं शास्त्रें व कला प्रथम भरतभूमींतच उगम पावल्या. पुराणसंशोधकांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, कल्याणकारक सुधारणासूर्य देखील भौतिकसूर्याप्रमाणेंच प्रथम पूर्वेकडे उगवला. पाश्चिमात्य राष्ट्रांचें धर्मभोळेपणाच्या व अज्ञानाच्या बंधनापासून ज्या थोर विभूतीनें संरक्षण केलें, त्या विभूतीस म्हणजे पौर्वात्य शास्त्रकलांच्या नूतन बालकास पौर्वात्य ऋषींनींच आशीर्वाद दिले. अशी ही भरतभूमी सांप्रत जरी ग्रंथिक संन्निपातादि रोगांनीं व्याप्त, दुर्भिक्षोपहत, व अनेक विपत्तींनीं ग्रस्त असली, तथापि ती प्राचीन कालापासून वैभवशिखरास चढलेली असून साक्षात् किंवा परंपरेनें पाश्चात्य उन्नतीस व अभ्युदयास सहाय्य होऊन गेलेली आहे. भरतभूमीनें प्राचीन कालापासून सर्व जगाच्या भरभराटीस हातभार लाविला आहे व पाश्चात्य राष्ट्रांस ज्ञानवान् व समृद्ध करण्यास तीच कारणीभूत झाली आहे.

भारतीय महाकाव्यसमुद्र नीलवर्ण महासागराप्रमाणेंच अफाट आहे. आकाराच्या दृष्टीनें पाहतां रामायण व महाभारत हीं दोन आर्ष महाकाव्यें इतर कोणत्याहि भाषेंतील महाकाव्यांचें वैभव झांकून टाकतील. या दोहोंपैकीं आर्य लोकांच्या मतें प्राचीनतर अस-

लेल्या रामायणाच्या सात कांडांमध्यें मिळून एकंदर ४८००० पंक्ति आहेत व महाभारताच्या अठरा पर्वांमध्यें मिळून एकंदर २२०००० पंक्ति आहेत. व इताली देशांतील व्हर्जिल या कवीनें रचिलेल्या इनिअड नामक महाकाव्याच्या बारा अध्यायांत मिळून एकंदर ९८७८ पंक्ति आहेत. महाभारतामध्यें आनुषंगिक व पोषक कथानकें, आख्यानें, उपाख्यानें वगैरे जीं प्रकरणें मागाहून जोडलेलीं आहेत, तीं वजा जातां बाकी राहिलेल्या मुख्य कथाभागांतच ९०००० पंक्ति आहेत. अर्वाचीन काळांतील संस्कृत भाषेंतील महाकाव्यें—रघुवंश, कुमारसंभव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध व नैषध—आणि प्राकृत भाषांतील महाकाव्यें—हीं मिळविलीं असतां, भारतीय महाकाव्यसंग्रहास दिलेली महार्णवाची उपमा यथार्थ आहे असें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

काव्यांतील मुख्य कथाभाग एकच असून, त्यास नानाप्रकारचीं व परस्परांत संमिश्र झालेलीं असंख्य आनुषंगिक कथानकें, आख्यानें, उपाख्यानें पोषक असावीं; त्यांतील मुख्य पात्रें उन्नत व उच्च दर्जाचीं असून त्यांचें सुंदर व स्वाभाविक वर्णन असावें; सर्व ग्रंथास व्यापून असणारें धार्मिक व नैतिक तत्त्व असावें; पात्रांचे संवाद, आत्मगत विचार व वृत्तकथन—हीं सर्व याच तत्त्वास अनुसरून पाहिजेत; सृष्टपदार्थांवर व मनुष्यमात्रावर धर्मतत्त्वाचा जो शुभकारक परिणाम घडतो त्याचें चित्तवेधक हुबेहुब वर्णन असलें पाहिजे.—ही जी महाकाव्याची व्याख्या केली आहे ती लावून

पहातां रामायण व महाभारत यांस जगांतील एकंदर महाकाव्यांत अग्रस्थान मिळेल यांत संशय नाहीं. तसेंच वरील व्याख्येंतील सर्व गोष्टी या ग्रंथांस एकंदर वाङ्मयांत अत्युच्च ठिकाणीं बसवितील, कारण या गोष्टी महाकाव्याच्या सारभूत आहेत. या काव्यापासून पुराणसंशोधकांस झालेली मदत, इतिहाससंशोधकांस त्यांपासून होणारा मोठा उपयोग, अचाट शारीरशक्ति, धैर्य, तेज, नीति, शील वगैरे गुणांचे यांतील अत्युच्च नमुने वारंवार आर्य लोकांपुढें राहून भरतभूमीचें झालेलें कल्याण—या सर्व गोष्टी जरी क्षणभर एका बाजूस ठेविल्या, तरी केवळ काव्यकलेचे नमुने एवढ्याच दृष्टीनें पाहिलें असतां हीं महाकाव्यें पहिलें स्थान पटकावितील. या सरोवरांपासून शेंकडों नाटकांना व संगीत काव्यांना स्फूर्तीचे झरे उत्पन्न झालेले आहेत. या महाकाव्यांस व्यापून टाकणारीं प्रासंगिक कथानकें अनेक गद्य व पद्य ग्रंथांचीं संविधानकें बनलेलीं आहेत. आर्यभूमींतील पुराणकथांचा हीं काव्यें सागरच बनून राहिलेलीं आहेत; यांतील अनेक प्रसंगांवरून अनेक चित्रकारांनीं व कारागिरांनीं असंख्य चित्रपट, मूर्ति, देखावे तयार केलेले आहेत, अनेक कलाभिज्ञांनीं सौंदर्याचे, अंगसौष्टवाचे, परिपूर्णतेचे नमुने बनविलेले आहेत आणि शब्दसृष्टींतील चित्रपट किती झाले असतील याची गणनाहि होणें कठिण आहे. इतकं होऊन देखील हीं काव्यें जशींच्या तशींच अभंग राहिलीं आहेत व पूर्वींप्रमाणेंच सांप्रतहि लोकांच्या मनावर तीं आपलें वर्चस्व व अधिकार गाजवीत आहेत, आणि पुढेंहि तसेंच क-

रितील. सदाचार व ईश्वरनिष्ठा यांमध्येंच सर्वदा निमग्न अशा पुरुषांस जन्मभर ध्येय करण्याकरितां व तदनुरूप वागण्याकरितां अत्यंत मनोवेधक, चित्ताकर्षक व केवळ ईश्वरतुल्य अशीं किती तरी परम पवित्र उदार चरित्रें या काव्यांत सांपडलीं असतील ? एकुलत्या एक पुत्राच्या वियोगानें संतप्त झालेल्या मातेच्या अन्तःकरणांत सुप्रभाताप्रमाणें शान्ति कशानें निर्माण केली आहे ? निःशक्तपणानें व पापाचरणानें थरथर कांपणारीं पावलें कशामुळें स्थिर झालीं आहेत ? अठरा विश्वे दारिद्र्यानें गांजलेल्या हतभागी प्राण्यांस जीविताची आशा कशानें उत्पन्न झाली ? मानवी स्थितीमधील विषमता व सर्व आशांचा भंग हीं कशामुळें सहन झालीं ? या सर्व अद्भुत प्रश्नांचें उत्तर एकच असून, तें रामायणमहाभारतांचें अलौकिक सामर्थ्य हें होय.

दशरथ राजाचा पुत्र श्री रामचंद्र प्रशान्त व रमणीय अयोध्या नगरीमध्यें जन्म पावून हजारों वर्षे लोटलीं असतील. सरयू नदीच्या घों घों वहाणाऱ्या प्रवाहाच्या कांठीं रामानें बंधूंसहवर्तमान ज्या बाललीला केल्या त्या वाल्मीकीनें अजरामर करून सोडल्याला हजारों वर्षे झालीं असतील. रामचंद्रानें या मृत्युलोकांतील सुखदुःखें अनुभविल्यास हजारों वर्षे गेलीं असतील. जें सर्वदा मानवी कल्पनेला मागें टाकितें व उत्कंठेनें हातांत घट्ट धरूं म्हटलें तर जें तत्काल सुटून जातें—मग त्यास अपरिहार्य प्रारब्ध कर्म किंवा आनुवंशिक परिणाम किंवा यदृच्छा, कांहीं कां म्हणाना—असें जें कांहीं गूढ तत्त्व सर्व जगास व्यापून आहे, त्याच्या कृपेचीं

अथवा अवकृपेचीं फलें रामानें अनुभविल्यास हजारों वर्षें झालीं असतील. आज यौवराज्यप्राप्तीची आशा, तर लागलींच सावत्र आईच्या मत्सरामुळें व कपटामुळें अरण्यवास–अशा गोष्टी रामाच्या आयुष्यांत घडल्यास हजारों वर्षे लोटलीं असतील. तथापि त्या महापुरुषाचें जीवनचरित्र इतकें लखलखित आहे व त्याचा व्यामोह इतका जबरदस्त आहे, कीं आपण त्या गतकालीन मंद पण दिव्य प्रकाशांत संचार करीत आहों कीं काय असा भास होतो. जगत्पावक श्रीराम अरण्यांत पुढें चालले आहेत, अत्युत्तम स्त्रीत्वाची केवल प्रतिभा अशी महा पतिव्रता सीता मागें चालली आहे व तिच्या मागून परम-भक्त लक्ष्मण चालला आहे असा आपणांस अजून भास होत आहे. आपणांस क्षणभर असें जरी वाटलें कीं, रामाचें अन्तःकरण उद्विग्न झालें असेल, आशाभंगामुळें छाती उडत असेल, व त्याची स्थिति केवळ कष्टमय झाली असेल–तथापि आपण कर्तव्याला जागलों, पित्याचें प्रिय केलें, वचन पाळिलें या समाधानांत गर्क राहून विशुद्ध पत्नी व परमदक्ष भ्राता यांच्या साहचर्यानें सर्वकाल उल्हासित असे श्रीराम होते. चवदा वर्षें घोर वनवासांत घालविल्याशिवाय परतावयाचें नाहीं अशा निश्चयानें तिघेजण निघाले होते. गंगा उतरून मध्य-हिंदुस्थानांतील दऱ्याखोऱ्यांतून व अरण्यांतून तिघांनीं संचार केला. कंद, मूल, फलांवर त्यांचा निर्वाह होई, वृक्षांखालीं बसून शीतल सुगंध वायुस्पर्शानें त्यांचे श्रम परिहार होत, निर्मल निर्झरोदकानें त्यांची तृषा शांत होई. उघडच्या मैदानांत अथवा वृक्षाखालीं तृणशय्येवर

त्यांस निद्रा लागे. एकमेकांवर अत्यन्त प्रेम, एकमेकांकरितां प्राणहि देण्यास तयार—अशा स्थितींतच तीं तिघें सर्वदा संतुष्ट होतीं. त्यांस कांहीं उणें वाटत नव्हतें. प्रवासांत त्यांस अनेक आश्रम लागत, ऋषींशीं व ऋषिपत्न्यांशीं त्यांचा परम स्नेह जमत असे. अरण्यांत एकांतवासामध्यें आश्रम करून भार्येसह मुनि राहत असत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण भरतखंडांत विवाहसंबंध केवळ विषयोपभोगाकरितां व लौकिक व्यवहारांकरितां घडत नाहींत, तर धर्माचरणाकरितां दोन हृदयांचें जें दृढसंमीलन तोच विवाह मानिला जातो व म्हणूनच भार्येस धर्मपत्नी म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे. या देशांत स्त्रीपुरुष विषयोपभोगाच्या लालसेनेंच विवाह करीत नाहींत, आणि म्हणूनच केवळ स्वधर्मानुष्ठानाकरितां विवाहसंबंधानें रहाणारीं असंख्य जोडपीं आढळण्यांत येतात. असो. अत्रि व अनसूया यांचें आदरातिथ्य स्वीकारून श्रीरामानीं दंडकारण्यांत प्रवेश केला. अनेक तपस्वीजनांचा सत्कार घेऊन श्रीरामानीं विराध राक्षसाचा वध केला. नंतर शरभंग व सुतीक्ष्ण या तपोधनांचा सत्कार व निरोप घेऊन राम अगस्त्यमुनींच्या आश्रमीं गेले व त्या ऋषींच्या अनुज्ञेनें पंचवटीमध्यें पर्णशाला बांधून तेथें त्यानीं वास केला.

पंचवटीमध्यें रहात असतां, हरिण, पक्षी, वृक्ष, पाषाण यांच्या साहचर्यांत जगन्माता महासाध्वी सीता वनवासदुःख विसरून गेली. पण ही अवस्था फार वेळ टिकली नाहीं. लंकाधिपति रावण सीतासौंदर्यानें मोहित

झाला व दोघे राघव दूर अरण्यामध्यें गेलेले पाहून सीतेला उचलून पळून गेला.

सीताहरणामुळें रामानें अत्यंत क्लेश भोगले व दारुण यातना सहन केल्या. क्लेश व यातना हीं जणूं-काय उदात्त आर्यधर्माचरणाचा एक पवित्र अंशच बनून राहिलीं आहेत. चवदा वर्षें भोगलेल्या विपत्ती-मुळें श्रीरामाचें हृदय शुद्ध झाल्यावर त्यास सिंहासनाचा लाभ झाला. प्राचीनकाळीं स्वधर्मरक्षक आर्यपुत्राला अशा प्रकारचें शासन अवश्य होतें. भरतखंडांत प्रत्येक द्विजाला आठव्या वर्षी आईबापाला सोडून बारा किंवा चोवीस किंवा छत्तीस वर्षें गुरुगृहीं वास करावा लागे. तेथें मृगचर्म व वल्कलें परिधान करून व ब्रह्मचर्याश्रमा-मध्यें भिक्षा मागून त्यास शिष्यवृत्तीनें गुरुशुश्रूषा करावी लागे. नानाप्रकारचीं अरण्यवासांतील दुःखें सोसून वेदशास्त्रांचें अध्ययन करणें हें प्राचीनकाळचें आर्य-पुत्रांचें व्रतच होतें. पित्राज्ञापालन, सत्यवादित्व, एक-पत्नीत्व हे गुण आणि अनेक वर्षें भोगलेले कायिक व मानसिक क्लेश—यांमुळें श्रीराम भारतीय आर्यांच्या हृद-यांत मूर्तिमंत बिंबून गेला आहे. इतक्या विपत्ति सोसल्या-नंतर रामाला प्रिय भार्येची व राज्याची प्राप्ति झाली. यावरून कर्तव्यतत्परता व स्वधर्मनिष्ठा असली म्हणजे अनेक संकटें सोसल्यावर इच्छित फलाची प्राप्ति पर-मेश्वर करून देतो—हें तत्त्व प्रत्येक 'आर्यपुत्राच्या अन्तःकरणांत बिंबून रहातें. हेंच रामायण हें भारतीयांस इतकें प्रिय होण्याचें कारण होय.

सीतेस परत आणण्याच्या प्रयत्नांत श्रीरामानीं प्रथम

सुग्रीवादि वानरांशीं सख्य केलें आणि ज्ञानसंपन्न भगवद्भक्त जो मारुति त्याच्या साहाय्यानें व बिभीषणाच्या अनुमतीनें, राम रावणवध करून व सीतेस घेऊन अयोध्येस परत आले. श्रीरामाच्या पादुका पुढें ठेवून व अखंड रामनाम स्मरण करून चवदा वर्षें चालविलेलं राज्य भरतानें श्री रामाच्या स्वाधीन केलं. रामचंद्रास सीतेसहवर्तमान राज्याभिषेक झाला. रामानीं सर्व पराक्रमशाली वीरांस आभरणें दिलीं व राजनिष्ठ सेवकांस पारितोषिकें समर्पण केलीं.

एथवर रामचरिताचा पहिला भाग झाला. रामानीं दहा हजार वर्षे पृथ्वीवर राज्य केलें, त्यांच्या कारकिर्दींत विधवेला रडण्याची पाळी आली नाहीं, साप व रोग यांचें भय कोणाला माहीत नव्हतें, चोराचें नांव म्हणून राहिलें नाहीं, कोणावर कोणत्याहि प्रकारचा अनर्थ ओढवला नाहीं व म्हाताऱ्यांना मुलांचीं प्रेतकार्यें करण्याची पाळी आली नाहीं, जिकडे तिकडे आनंदीआनंद असून रामाकडे पाहून सर्व धार्मिकपणानें राहून कोणी कोणाला पीडा देत नव्हते. ते हजार हजार वर्षें जगून, हजारों मुलांमध्यें रोगराई व दुःख ठाऊक नसून सुखांत होते. झाडांना फुलें व पुष्पें लगटून रहात, पाऊस पाहिजे तेव्हां पडत होता व वारा हवा तसा वहात होता. स्वकर्मांत संतुष्ट राहून लोक आपआपलीं कर्में करीत व धर्मामध्यें गढून होते. हें द्वापरयुगांतील रामराज्य होय.

अशा रीतीनें धर्म, कीर्ति वगैरे सर्व विलोभनीय परिस्थिति संपादन करून देखील श्रीरामाचें नष्टचर्य सं-

पलें नव्हतें. अजून प्रारब्धकर्माचा अवशेष म्हणून आणखी एक मोठें संकट श्रीरामावर यावयाचेंच होतें. राज्याभिषेक होऊन पुत्रवत् प्रजेचें प्रतिपालन करून राम विश्रांति घेत आहेत, तों सहा महिने रावणाच्या घरीं राहिल्यामुळें सीतेच्या पातिव्रत्याबद्दल प्रजाजन साशंक दिसूं लागले तेव्हां सीतेचा त्याग करावा लागला. प्रजेच्या संतोषाकरितां स्वसुखाविषयीं निरपेक्ष राहून पत्नीवियोगाचें संकट रामास सहन करावें लागलें. कर्तव्ययज्ञामध्यें आत्मसुखाची आहुति द्यावी लागली. हा जो श्रीरामानें यज्ञ केला—प्राणाहूनहि प्रियकर भार्येचा गरोदरपणीं त्याग केला—यांतच रामचरित्राचें सर्व बीज आहे. सर्व भरतखंडनिवासी लोक 'हा राम, हा राम!' म्हणून जो नामघोष करितात त्यांतील तत्त्व हेंच होय. रामानें चवदा वर्षें वनवास भोगून, एवढे पराक्रम करून हजारों वर्षें भरभराटीमध्यें राज्यशकट सुरक्षितपणें चालवून देखील प्रारब्धाची तृप्ति झाली नाहीं. अयोध्येंत राजवाड्यांतील सुखविलासाला लाथ मारून, पतिसेवेकरितां मोठमोठीं संकटें सोसून जी अरण्यवासिनी झाली, जिनें अग्निप्रवेश करून देवगंधर्वांसमक्ष आपला शुद्धभाव प्रकट केला, त्या साध्वी पतिव्रतेचा त्याग केल्याशिवाय प्रजाजनांचा संतोष झाला नाहीं. अखेरीस सीता गर्भवती असतांहि तिला लक्ष्मणानें वनामध्यें एकटी सोडून दिली असतां मुनिश्रेष्ठ वाल्मीकींनीं तिचा आदर केला. ऋषींच्या पवित्र आश्रमांतच सीतेला कुश आणि लव हे पुत्र झाले. वाल्मीकींनीं या मुलांकडून रामायण पाठ करविलें. हीं मुलें ऋषींच्या पवित्र

आवारांतून रामायणांतील कथाभाग म्हणून दाखवून सर्वांस आनंदवीत असत.

इकडे अयोध्येमध्यें श्री रामानीं अश्वमेधास आरंभ केला. नैमिषारण्यांत गोमतीच्या काठीं यज्ञमंडप उभारिला होता. वसिष्ठ, वामदेव, जाबालि, कश्यप वगैरे ऋषि, देशांतरींचे महा तपोधन ब्राह्मण व राजे, सुग्रीवादि वानरसमूह, बिभीषणादि कामचारी राक्षस यज्ञमंडपांत हजर होते. गरोदरपणीं त्याग केला असतांहि जिचें प्रेम ढळलें नाहीं अशा पवित्र भार्येच्या अभावीं रामानीं तिचीच सुवर्णप्रतिमा करून अश्वमेध चालविला होता. हा अलौकिक यज्ञ चालू असतां भगवान् वाल्मीकि आपल्या शिष्यांसह त्या ठिकाणीं आले. या वेळेस यज्ञांतील मुख्य चमत्कार म्हटला म्हणजे कुशलवांचें रामचरित्रगायन होय. आदिकविनिर्मित ‘ रामायण महाकाव्य ’ लवकुश म्हणत असतां घेतल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या ताना, त्यांचें कंठमाधुर्य, द्रुत–मध्य–विलंबितादि म्हणण्याच्या वेळचे प्रकार, वीणेच्या सुराशीं मिळून गेलेला त्यांचा तो सूर—हीं सर्व त्या मुलांच्या तोंडून ऐकून श्री रामाला मोठें कौतुक वाटलें. यज्ञसभेमध्यें गायन चाललें असतां मोठमोठे ऋषि, राजे, व्यापारी, पुराणिक, शब्दज्ञान असलेले वयोवृद्ध द्विज, स्वरांचें ज्ञान असणारे, सामुद्रिक जाणणारे, चरणांतले ह्रस्वदीर्घादि स्वर जाणणारे, छंदःशास्त्र जाणणारे, स्वरांच्या ज्या मात्रा त्यांचे भेद जाणणारे, ज्योतिःशास्त्रामध्यें पारंगत, क्रिया व कल्पसूत्रें जाणणारे, व्यवहारांत युक्ति लढवून देण्यांत पटाईत, तर्कशास्त्रज्ञ, बहुश्रुत,

वेदवेत्ते, पुराण जाणणारे, नानाप्रकारच्या चित्रकला जाणणारे, धर्मशास्त्रानुरोधानें सदाचरण ओळखणारे, सूत्रें माहित असलेले, गायन व नृत्यकलेंत निष्णात— अशा विविध जनांनीं त्या मुलांची वाहवा केली. तें अलौकिक गोड गंधर्वगायन चाललें असतां श्रोत्यांना तृप्ति मुळींच वाटेना. वीस सर्गांपर्यंत पहिल्या दिवशीं गायन झाल्यावर, रामाच्या आज्ञेनें अठरा हजार सुवर्ण-मुद्रिका भरत त्या मुलांस देऊं लागला असतां तीं विस्मय दाखवून म्हणालीं—“ रानांतलीं फलमूलें खाऊन वनांत राहणाऱ्या आह्मांला हें सोनें घेऊन काय करावयाचें आहे ? वनांत याचा काय आह्मांला उपयोग ? ” असें त्यांना बोलतांना पाहून श्रीरामाला व तेथें जमलेल्या मंडळीला पराकाष्ठेचें नवल वाटून ते अगदीं थक्क झाले.

याप्रमाणें राम पुष्कळ दिवसपर्यंत मुनि, वानर, राजे व इतर लोक यांबरोबर त्या मुलांचें मनोहर गायन ऐकत असतां हे कुशलव सीतेचे मुलगे आहेत असें त्याला कळून आलें.

ज्या जनापवादाच्या भयामुळें सीतेचा त्याग करावा लागला तो घालविण्याकरितां रामानें वाल्मीकि ऋषींना असा निरोप पाठविला कीं, सीतेनें आपला शुद्धपणा सिद्ध करण्याकरितां भर सभेंत येऊन स्वतः निर्दोष आसल्या-बद्दल शपथ घ्यावी. दुसरे दिवशीं वाल्मीकि मुनि लगेच सीतेला बरोबर घेऊन त्या ठिकाणीं आले. हात जोडून, डोळे पाण्यानें भरून येऊन, केवळ रामाकडे लक्ष ला-वून, खालीं तोंड घालून येतांना सीतेला पाहून एकच धन्यवाद जिकडे तिकडे उठून राहिला. सर्वांमध्यें ए-

कच गडबड उडाली. दुःखजनित महाशोकानें ग्रस्त झालेल्या लोकांपैकीं कांहींच्या तोंडून 'शाबास! रामा!' तर कांहींच्या तोंडून 'शाबास! सीते!' म्हणून उद्गार निघत असून, कांहीं लोक दोघांचीहि वाहवा करीत होते.

सीतेची शपथ ऐकण्याला उत्कंठित होऊन तेथें मंडळी जमली असतां अलौकिक गंधानें युक्त असा मनोहर शुद्ध वारा वाहूं लागला, व तेणेंकरून अपूर्व आनंद चोहोंकडे भरून गेला. पूर्वीं कृतयुगांत घडणाऱ्याप्रमाणें तो एकाएकीं घडलेला विलक्षण चमत्कार पाहून सर्व समुदाय थक्क झाला. लागलींच भगवें वस्त्र परिधान केलेली सीता हात जोडून, खालीं तोंड घालून म्हणाली, 'हे भूमाते, मी रामचंद्रावांचून दुसऱ्या कोणाला मनांत देखील न आणितां कायावाचामनानें जर त्यांना भजलें असेन व त्यांच्यावांचून दुसरा कोणी प्रियकर मला माहित नसेल, तर तूं मला आपल्या पोटांत घे.' याप्रमाणें ती शपथ घेत असतां आणखी एक विलक्षण चमत्कार घडून आला. नाना अलंकार घातलेल्या अतुल पराक्रमी नागांनीं आपल्या मस्तकावर घेतलेलें एक मोठें तेजस्वी सिंहासन भूमींतून वर आलें. भूमातेनें सीतेला स्वागतपूर्वक अभिनंदन करून हातांनीं धरून त्यांत बसविलें. याप्रमाणें त्यांत बसून तिला रसातलाकडे चाललेली पाहून, वरून तिच्यावर एकसारखी पुष्पवृष्टि झाली व गंधर्वांमध्यें तिच्या संबंधानें एकच धन्यवाद उठून राहिला. यज्ञमंडपांत जमलेले सर्व मुनि व राजे, आकाशांतले व

पृथ्वीवरील स्थावरजंगम भूतमात्र, हे सर्व विस्मय करीत राहिले. सीतेला पृथ्वीमध्यें शिरतांना पाहून क्षणभर जग वेडें बनल्यासारखें दिसत होतें.

एथें रामायणांतील मुख्य कथाभाग संपला. कथेंतील कोणते प्रसंग वाचून लोकांच्या मनास चटका लागतो हें समजण्याकरितां इतक्या गोष्टी एथें सांगितल्या आहेत. आदिकवि वाल्मीकींनीं हें काव्य हुबेहुब स्वभाववर्णनांनीं व अप्रतिम सृष्टिसौंदर्यवर्णनांनीं अजरामर करून ठेविलें आहे. पंपा सरोवराचें व आजूबाजूच्या देखाव्याचें वर्णन, किष्किंधेचें व अशोकवनिकेचें वर्णन, समुद्राचें वर्णन—हीं कितीतरी मनोहर वठलीं आहेत ! निरनिराळया कांडांतील सहाहि ऋतूंचीं वर्णनें मनाला फार आल्हादजनक असून तीं वाचीत असतांना आपण क्षणभर त्या त्या ऋतूचाच अनुभव घेत आहों कीं काय असें वाटतें. स्वभावोक्ति अलंकारानें काव्यवधूला नटविण्यांत वाल्मीकीचा हातखंडाच आहे. प्रतिभाशक्ति, विचारगौरव, नैसर्गिक प्रौढी, वर्णनशैली इत्यादि गुण आदिकाव्यामध्यें ओतप्रोत भरलेलेच आहेत.

मनुष्याच्या अन्तःकरणांत संचार करणाऱ्या विरुद्ध वृत्ति, मानवी आयुष्यांत घडणाऱ्या अद्भुत गोष्टी, उदात्त दृष्टीनें होणारें सर्व प्रसंगांचें परीक्षण या व अशा चमत्कारांवरून रामायण हें अति उत्कृष्ट काव्य होऊन बसलें आहे. आपला जन्म ऐहिक सुखोपभोगासाठीं नसून दुःखांत व नानाप्रकारच्या विपत्तींमध्यें आपलें कर्तव्य बजावून लोकांपुढें उदात्त व मनोरम उदाहरण ठेवून आपली जीवनयात्रा संपवावी—ही आयुष्याच्या

कर्तव्याची दिशा राम व सीता यांच्या अद्भुत चरित्रावरून उघड होते. लक्ष्मणाचें बंधुप्रेम व भरताची रामावरील भक्ति हीं तर अपूर्वच आहेत. पित्राज्ञापालन, सत्यवादित्व, एकपत्नीव्रत, आणि प्रजावात्सल्य—या थोर गुणांनीं श्रीराम हजारों वर्षेपर्यंत अखिल भारतीय लोकांच्या अन्तःकरणांत बिंबून राहिला आहे, व त्याच्या नामोच्चारणानें ज्याचें हृदय आनंदभरित होत नाहीं असा आर्यबांधव सांपडणें कठिण आहे. अनेक प्रसंगीं पातिव्रत्य ढळूं न देतां पतीच्या इच्छेसाठीं प्राणाकडे सुद्धां न पहाणारी व संकटांना हार न जातां गरोदरपणीं अरण्यांत त्याग केला असतांहि 'जन्मोजन्मीं रामचंद्रासारखा पति मिळण्यासाठीं मी काय करणार नाहीं?' असे उद्गार काढणारी महासाध्वी संपूर्ण भरतखंडनिवासी जनांच्या हृदयांत कायमची वस्ती करून राहिली आहे यांत काय आश्चर्य आहे? जगन्माता सीतेपेक्षां अधिक उदार, मनोहर, व पवित्र स्त्री जातीची कल्पनाच आर्यलोकांत नाहीं. प्रत्येक आर्यमाता *आपल्या मुलीस सीतेचेंच अनुकरण करावयास सांगते.*

भरतखंडांत शेंकडो लोक रामायणाचे एक दोन तरी अध्यायांचा नित्य पाठ करणारे आहेत. हे लोक रामायणास वेदाप्रमाणेंच धर्मग्रंथ समजतात व श्रीरामास साक्षात् विष्णूचाच अवतार मानितात. पित्राज्ञापालन, अरण्यवास, सेतुबंध, रावणवध, लंकेंतून सीतेचें पुनरागमन, प्रजेच्या व सर्व जगाच्या कल्याणाकरितां स्वार्थत्याग, पत्नीवियोग—ह्या व इतर अनंत गोष्टी अवतारकृत्याचीच साक्ष देतात. अशा महात्म्यांचीं चरित्रें दिग-

वच्छिन्न किंवा कालावच्छिन्न मुळींच होऊं शकत नाहींत. सर्व भरतखंडांत सर्व कालीं सीतारामाचें भजन-पूजन चाललेलें असतें; अनंत युगींचे खडक बुडत्यास हात देतात, तद्वत् भवसमुद्रांतून तरावयास रामसीतारूप नौका सर्व देशांत सर्वकाल तयार आहेत.

वाल्मीकीनें नारदाला विचारिलें कीं—

कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वार्यवान् ॥

म्हणजे, सांप्रत काळीं पृथ्वीवर अत्यंत गुणवान् व शक्तिमान् कोण आहे ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर नारदानीं पुढील रीतीनें दिलें—

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥

म्हणजे, इक्ष्वाकु कुलांत जन्मास आलेला श्रीरामचंद्र या नांवानें सर्व लोकांत प्रसिद्ध असून अत्यंत गुणवान् आणि शक्तिमान् आहे. अशा प्रकारानें रामाची ख्याति असून त्याच्याविषयीं व पतिव्रता स्त्रियांमध्यें अग्रगण्य जी सीतादेवी तिच्याविषयीं—ऐकूं देखील नये असा जनापवाद प्रसार व्हावा, तेव्हां अन्य पामराची कथा काय ? विद्यारण्यकृत जीवन्मुक्तिविवेक नामक ग्रंथांत या गोष्टीची उपपत्ति येणेंप्रमाणें केली आहेः—सर्व लोकांनीं आपली नेहमीं स्तुतिच करावी व निंदा कधींहि करूं नये अशी इच्छा करणें ही मलिन वासना होय, तेव्हां अशी मलिन वासना तृप्त करण्यास जो झटतो, त्यास तसेंच फल मिळणें साहजिक आहे. कारण, लोक बहुमुखी असल्यामुळें त्यांच्या तोंडास हात लावण्यास कोण समर्थ आहे ? ही गोष्ट सामान्य मनुष्याची झाली. प्रजारंजन अथवा लोकसं-

तोष हें तर श्रीरामाचें व्रतच होतें, म्हणून मलिन वासनेचीच शान्ति केली असा आविर्भाव दाखवून अवतारकृत्याची समाप्ति करणें श्रीरामास अवश्य होतें.

आदिकवि वाल्मीकीनें आपलें रामायण हुबेहुब स्वभाववर्णनांनीं व अप्रतिम सृष्टिसौंदर्यवर्णनांनीं अजरामर करून ठेविलें आहे. त्याप्रमाणेंच, महाभारत हा नानाविध दिव्य रत्नांचा महोदधि असून अनेक राजांसंबंधानें घडलेला हा इतिहास भगवान् व्यासानीं रचून त्याची उपयुक्तता वाढविण्यासाठीं त्यांत निरनिराळ्या प्रसंगांनीं निरनिराळे विषय आणून, चारी वेद यांत ओतून हा पांचवा वेदच निर्माण केला आहे. व्यासानीं आपल्या ग्रंथाचें जें वर्णन ब्रह्मदेवाजवळ केलें आहे, तें फारच समर्पक आहे. व्यास म्हणाले " भगवन् ब्रह्मदेवा, मीं अत्यन्त श्रेष्ठ असें काव्य रचिलें असून त्यांत अनेक विषयांचें प्रतिपादन केलें आहे. वेदांचें रहस्य, त्यांतील इतर विस्तार, सांगोपांग उपनिषदें, इतिहास, पराणें, कालाची त्रिविध स्थिति, धर्माधर्मविचार, आश्रमांचीं लक्षणें, चातुर्वर्ण्य, तपश्चर्या व ब्रह्मचर्य यांचें यथास्थित विवेचन, पुराणांतील कथानिर्देश, पृथ्वी व युगें, चंद्र व सूर्य, ग्रह व नक्षत्रें आणि इतर तारका यांचें प्रमाण, ब्रह्मज्ञान, न्याय, शिक्षा, चिकित्सा, दान, पाशुपतमाहात्म्य, पुण्यतीर्थें, पवित्र देश, नद्या, पर्वत, वनें व समुद्र, महान् महान् नगरें, धनुर्वेदान्तर्गत शस्त्रास्त्रविचार, लोकाचाराचें निरूपण करणारें नीतिशास्त्र, आणि सर्वव्यापक परब्रह्म या सर्वांचें मीं आपल्या काव्यांत प्रतिपादन केलें आहे. "

महाभारताच्या मूळ कथाभागांत जे दोन पक्ष दाखविले आहेत, त्यांपैकीं एका पक्षांत महाधनुर्धर, अत्यन्त बलाढ्य, जितेंद्रिय, व स्वार्थत्यागी असे पुरुष असून त्यांचा सहाय वृंदावनींचा राणा भगवान् श्रीकृष्ण झाला होता. विरुद्ध पक्षांत अत्यन्त नीच, स्वार्थसाधु, लोभी, दुष्ट व घातकी असे पुरुष असून ते बलिष्टहि होते. कौरव व पांडव या दोन भावाभावांच्या कुलांमध्यें लहानपणापासूनच द्वेष माजत चालला होता. पांडवांचा वडीलपणामुळें राज्यावर हक्क होता, तथापि दुर्योधनानें त्यांस राज्यावरून मुकविण्याचे अनेक प्रयत्न केले, व त्या सर्वांचा शेवट घोर युद्धामध्यें होऊन त्यांत कोरवांचा समूळ नाश झाला. अंध धृतराष्ट्राच्या हातांत कांहीं कालपर्यंत संपूर्ण सत्ता गेल्यामुळें दुष्ट पुत्रांच्या प्रोत्साहनानें त्यानें अन्यायाचा मार्ग स्वीकारिला होता.

महाभारतांत व्यासानीं मानवी आयुष्यांत घडणाऱ्या ठळक व्यावहारिक गोष्टींचेंच वर्णन केलें आहे. राज्यपदाकांक्षी बंधूंचा बाळपणापासून वृत्तांत दिला आहे. परस्परांमध्यें असणारा लहानपणींचा द्वेष वाढत जाऊन त्याचा प्रचंड वृक्ष कसा झाला इकडे वाचकांचें लक्ष वेधून जातें. भारतीय युद्धाचें आदिकरण पाहूं गेलें असतां मयसभेंत झालेली दुर्योधनाची फजिती आणि राजसूय यज्ञाचे वेळीं लोकोत्तर पांडववैभवदर्शनानें त्याच्या अंन्तःकरणांत उत्पन्न झालेला द्वेष व मत्सर हीं होत. राजसूय यज्ञाचे वेळीं अनेक राजांनीं खंडणी म्हणून नजरनजरण्यांच्या रूपानें आणलेलें द्रव्य व रत्नें मोजून घेण्याच्या कामावर दुर्योधनाची योजना अस-

त्यामुळें पांडवांकरितां आणिलेलें उत्तमोत्तम द्रव्य पाहून त्याची छाती दडपून गेली आणि त्याचें देहभान जाग्यावर राहिलें नाहीं. तें युधिष्ठिराचें अनुपमेय ऐश्वर्य अवलोकन केल्यापासून दुर्योधनाच्या अन्तःकरणांत पराकाष्ठेचा संताप होऊन त्याच्या वेदना असह्य झाल्या. अशा वेळीं, शेक्स्पीअर कवीच्या ऑथेल्लो नामक नाटकांतील यागोप्रमाणें भारतांतील केवळ कपटाची मूर्ति असे जे शकुनि मामा त्यांचें त्यास साहाय्य मिळालें. पांडवांची संपत्ति हरण करण्यासाठीं व त्यांचा संपूर्ण नाश करण्याकरितां मामानीं अजब युक्तीची योजना केली. कोणत्याहि जडजोखमांत न पडतां, युद्धामध्यें तोंडाला तोंड न देतां अथवा अंगाला एक जखम सुद्धां करून न घेतां, पांडवांचा समूळ घात करण्याची ही युक्ति होती. ही युक्ति म्हणजे अक्षविद्या होय. अक्षविद्येंत मामांचें नैपुण्य अप्रतिम होतें, याकरितां अजातशत्रु जो धर्मराज त्यास द्यूतक्रीडेसाठीं दुर्योधनाचें प्रिय करण्याकरितां धृतराष्ट्रानें आव्हान केलें. तेव्हां व्यासानीं पूर्वीच भविष्यकथन केल्याप्रमाणें, द्यूताची अनर्थाकडे व कलह उत्पन्न करण्याकडे प्रवृत्ति सर्वदा असते हें तत्त्व ठाऊक असून देखील, सर्व बंधु, सेवक, व द्रौपदी आदिकरून सर्व स्त्रिया बरोबर घेऊन, धर्मराज द्यूत खेळण्यास निघाले. जगाचा नियमच असा आहे कीं, वीज चमकली म्हणजे डोळे दिपून जाऊन ज्याप्रमाणें झांपड पडते, त्याप्रमाणें मनुष्य दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडला म्हणजे त्याची बुद्धि कुंठित होऊन तोहि पाशांत बद्ध केल्याप्रमाणें दुर्दैवा-

च्या अधीन होतो. जें आपल्याला कळत नाहीं तें दैव असून त्याचे परिणाम कोणासहि टाळतां येत नाहींत. परिणाम घडेपर्यंत जें आपल्या दृष्टीआड असतें अशा दैवाशीं झगडण्यास कोण समर्थ आहे? सुख, दुःख, भय, राग, लाभ, हानि, जन्म, मोक्ष यांसंबंधी ज्या कांहीं अतर्क्य गोष्टी घडतात त्याला दैव हेंच मूळ कारण आहे. हातीं घेतलेल्या कामाला अडथळे येणें किंवा अकल्पित गोष्टींचा उद्भव होणें हा सर्व दैवाचा खेळ आहे.

द्यूतास आव्हान केलें असतां माघार घ्यावयाची नाहीं हें युधिष्ठिराचें व्रत असल्यामुळें, सभास्थानीं बसल्यानंतर त्यानें शकुनि मामास प्रथम असें सांगितलें कीं, पापाला कारणभूत असलेलें द्यूत म्हणजे निवळ वंचना होय, त्यांत कांहीं क्षात्रपराक्रम नाहीं किंवा खरी नीतिहि नाहीं. द्यूत खेळणाऱ्या लोकांना कोणी मान देत नाहीं किंवा चांगलेंहि म्हणत नाहीं. तेव्हां नीचाप्रमाणें आडमार्गांत शिरून भल्या माणसास जिंकण्याची इच्छा कधींहि करूं नये. यावर कुटिलनीतिज्ञ मामानें उत्तर दिलें कीं, द्यूत खेळण्याचें ज्याला ज्ञान आहे तोच द्यूत खेळण्यास समर्थ होतो; द्यूत हें पातकास मुळींच कारण नाहीं. कारण, पण जिंकणें किंवा हुकणें हें सर्वस्वीं फांशावर अवलंबून आहे; तो पण अर्थात् कोणाच्या तरी पराभवास कारण होणारच, म्हणून द्यूतामध्यें जो दोष होतो तो फाशांच्या आधीन असलेल्या पणामुळें होतो व त्या दोषाचा खेळणाराकडे कांहींएक संबंध पोहोंचत नाहीं. यावर सत्यवादी युधिष्ठिरानें फिरून बजावलें कीं, कपटानें द्यूत खेळणें हें पातक होय, व ज-

याकारितां द्यूताचें अवलंबन करणें अयुक्त आहे. कपटानें सुख किंवा द्रव्य मिळविणाऱ्या द्यूतकारांचें वर्तन अत्यंत निंद्य मानिलें जातें. यावरहि कपटपटु मामानें उत्तर दिलें कीं, विजयाची इच्छा ही जर नीच मानिली तर विद्वान् विद्वानाला जिंकतो तोहि नीचकर्मानेंच जिंकतो असें म्हटलें पाहिजे. परंतु वादामध्यें पराजय करण्याच्या कृतीला कोणी कपट किंवा नीचकर्म म्हणत नाहींत; ज्या कपटाचें अवलंबन करून अक्षविद्यानिपुण पुरुष द्यूतामध्यें निपुण नसलेल्या पुरुषाला जिंकतो, त्याच कपटानें विद्वान् अविद्वानांचा पराभव करितो; त्या विद्वानाच्या कृतीला जर कपट म्हणत नाहींत, तर द्यूतकाराच्या कृतीला तरी कपट काय म्हणून म्हणावें ?

एणेंप्रमाणें वादविवाद झाल्यानंतर, भगवान् व्यासानीं भविष्य कथन केल्याप्रमाणें दैव हें बलवत्तर असून आपण सध्यां त्याच्याच तावडींत सांपडलों आहों असें जाणून धर्मराजानें द्यूतास आरंभ केला. सुवर्णानें भरलेल्या पेट्या, रत्नें, घोडे, हत्ती, दास, दासी, राज्य वगैरे सर्व संपत्ति ईर्ष्येला चढून धर्मराजानें हारविली. कपटविद्येमध्यें प्रवीण झालेल्या शकुनीनें पणास लाविलेल्या सर्व वस्तु एकामागून एक जिंकून घेतल्या. द्यूताचा अंमल चढल्यामुळें शेवटीं युधिष्ठिर आपणासकट सर्व बंधूंस व द्रौपदीस पणास लावून गमावून बसला. पुढें दुःशासनानें भर सभेंत द्रौपदीची विटंबना केली. तेणेंकरून कौरवपांडवांमधील द्वेषरूपी विषवृक्षाला चांगलाच अंकुर फुटला. पांडवांचें सर्वस्व हरण करूनहि दुष्ट दुर्योधनाची तृप्ति झाली नाहीं. त्यानें सत्यवचनी

युधिष्ठिरास फिरून बोलाविलें आणि जो हरेल त्यानें बारा वर्षें वनवासांत राहून एक वर्ष अज्ञातवास करावा असा पण लाविला. हा पण लाविल्याबरोबर सभेमध्यें हाहाःकार उडाला. नानाप्रकारचे लोकापवाद कानांवर पडत असतां, मी गेलों नाहीं तर लोक मला काय म्हणतील याची लाज बाळगून धर्मराज फिरून द्यूतास प्रवृत्त झाला. सोन्याचा मृग कधीं कोणीं ऐकिलाहि नाहीं व पाहिलाहि नाहीं, असें असतांहि रामाला त्याचा लोभ उत्पन्न झाला. ह्यावरून विनाशकाल आला असतां पुरुषाच्या बुद्धीला विपर्यास पडतो. शिवाय वनवासांतहि सत्समागम, तीर्थाटन वगैरे धर्मच होण्याचा संभव आहे असें मनांत आणून व कौरवांचा विनाशकाल जवळ आला आहे असें मनांत म्हणत म्हणत युधिष्ठिर फाशांनीं खेळूं लागला. या द्यूतामध्येंहि पूर्वीप्रमाणेंच शकुनिमामांचा जय झाला.

तदनंतर पराजित झालेले पांडव व द्रौपदी मृगाजिनें कमरेला गुंडाळून वनवासास निघालीं ते वेळीं प्रजाजन शोकानें अत्यंत पीडित होऊन दीनवाण्या स्वरानें भयंकर आक्रोश करूं लागले. अरण्यामध्येंहि कांहीं साग्निक व कांहीं निरग्निक ब्राह्मण आपले शिष्यगण व बांधव यांसह प्रेमानें त्यांचे पाठोपाठ आले व वेदवचनास महत्त्व येईल अशा प्रकारचें संभाषण करून धर्मराजाचें मनोरंजन करूं लागले. एथपासून पुढील सर्व काव्यांत धर्मनिष्ठेशिवाय कांहींएक गोचर होत नाहीं. पांडवांचा वनवास म्हणजे तपश्चर्या, दिव्य सामर्थ्य, धर्मानुष्ठान इत्यादि आध्यात्मिक ज्ञानाचा

सागरच होऊन गेला होता. काम्यक, द्वैतवन, हिमालय, कैलास, बदरीकाश्रम, कुरुक्षेत्र, गंधमादन ह्या अत्यंत पवित्रस्थानांमध्यें त्यांनीं संचार केला. धौम्य, शौनक, व्यास, पुलस्त्य, मार्कंडेय-वगैरे हे मुनि पांडवांची भेट घेऊन त्यांस नानाप्रकारचे उपासनामार्ग शिकवीत, व प्राचीन काळचीं अनेक कथानकें सांगून रिझवीत असत. अजगर व यक्ष यांशीं झालेल्या युधिष्ठिराच्या संवादांत धर्मज्ञान व नीति यांचा अपूर्व संग्रह दृष्टीस पडतो.

व्यासांच्या अनुज्ञेनें दिव्यास्त्रप्राप्तीसाठीं अर्जुनानें जें साहस केलें तें खरोखर आश्चर्यकारक होय. हिमालयाच्या पृष्ठभागीं राहून प्रथम अर्जुनानें उग्र तपश्चर्या केली व श्रीशंकरास युद्धामध्यें संतुष्ट करून त्यापासून पाशुपतास्त्राची सिद्धि संपादन केली. इंद्राच्या मंदिरांत राहून उपसंहारासहवर्तमान महाध्वनियुक्त दिव्य अस्त्रांची प्राप्ति करून, चित्रसेन गंधर्वापाशीं गायन, वादन व नृत्य या कलांचाहि अर्जुनानें अभ्यास केला. या सर्व विद्यांचा अभ्यास करीत असतां अर्जुनाचें ब्रह्मचर्यव्रत अढळ होतें. एकदां त्यास एकान्तांत गांठून उर्वशी म्हणाली, हे निष्पापा शत्रुदमना, तुझ्या गुणांच्या योगानें अन्तःकरण आकृष्ट झाल्यामुळें मी मदनाच्या अधीन होऊन गेलें आहें. हे वीरा, तुझी सेवा करावी असा माझा फ़ार दिवसांचा हेतु आहे. तेव्हां अर्जुनानें उत्तर दिलें:-" सुंदरी, तूं मला सांगतेस म्हणून मीं आपलें शास्त्राध्ययन मलिन करून टाकूं कीं काय? हे सुमुखी! तूं मला खास गुरुस्त्रीसारखी आहेस, मजविषयीं तूं भलत्याच प्रकारची कल्पना करूं

नको. हे सुंदरी! मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवितों, तूं मला मातेप्रमाणें पूज्य आहेस. " हें अर्जुनाचें भाषण श्रवण करून उर्वशीचें देहभान नाहींसें झालें! तिनें भिंवया चढाविल्या आणि अर्जुनास शाप दिला. हा शाप व चित्रसेनाशीं केलेला नर्तनाचा अभ्यास अज्ञातवासामध्यें अर्जुनास सर्वस्वीं उपयोगीं पडला.

तैत्तिरीय संहिताभाष्यांत सायणाचार्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, उपनयनविधि ज्यांचा झालेला असतो त्यांसच वेदाध्ययनाचा अधिकार पोहोंचतो आणि म्हणूनच भगवान् व्यासानीं महाभारत रचिलें.

> स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ॥
> इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतं ॥ १
>
> —धर्मसिंधु

याचा अर्थ असा कीं—स्त्रिया, शूद्र लोक आणि पतित ब्राह्मण यांस वेदाध्ययनाचा अधिकार नाहीं, याकरितां अशा लोकांविषयीं दयालु होऊन भगवान् व्यासानीं भारत नांवाचा ग्रंथ केला. या दृष्टीनें पहातां महाभारतामध्यें वैदिक धर्माचीं तत्त्वें सर्वत्र आढळून येतात. याकरितां सनत्सुजात पर्वामध्यें वेदविद्येची जी अपूर्व माहिती सांगितली आहे ती फारच उपयुक्त असल्यामुळें पुढें देतों.

परमात्म्याचे ठिकाणीं वेदहि प्रवेश करूं शकत नाहीं. परमात्मा शब्दातीत असून सर्व शब्दांचें कारण आहे. वेद शब्दाची देखील व्युत्पत्ति या परमात्म्यापासूनच झाली. समुद्रावर तरंग उठावा तसा वेद शब्द त्या ज्ञानोदधीचे ठिकाणीं उठला. आतां मन, वाणी, अन्ये-

द्रिय या कोणाचाच जर रिघाव परमात्मस्वरूपाचे ठिकाणीं होत नाहीं, तर मग याची ओळख पटते कशी? याचा थांग लागतो कसा? अशा शंकेचें समाधान असें आहे कीं, परमात्मा ज्ञानमय असून केवळ प्रकाशमयत्वानें प्रतीयमान होतो, असा सिद्ध पुरुषांचा अनुभव आहे.

वेदविद्येचे अधिकारी कोण होतात याविषयीं मागील प्रकरणांत पुढील वचन दिलें आहे:—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम ।
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय ।
न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

या वचनांत असें सांगितलें आहे कीं, स्नानसंध्यादि धर्माचरण जो करीत नाहीं त्याला वेदविद्येचा मुळींच अधिकार नाहीं. तीनहि वेद जरी कोणी पढला, परंतु त्याचें आचरण धड नाहीं, तर तें नुसतें अध्ययन पापापासून त्याचा बचाव करीत नाहीं पुरुष जर मनाचा खोटा आहे आणि धर्माचें आचरण केवळ कपटानें व दांभिकपणें करितो, तर त्याच्या देहांत वेद वास करीत असले तरी त्याचें तारण करूं शकत नाहींत. त्याचा मरणकाल जवळ आला म्हणजे, पंख फुटलेले पक्षी आपलें घरटें सोडून जसे दूर उडून जावे, तसे सर्व वेद त्या मायिक पुरुषाला सोडून जातात, व त्याचें कांहीं-एक कल्याण करीत नाहींत.

निषिद्धाचरण किंवा पापाचरण करणाराला वेदपठण पापापासून तारीत नाहीं हें जरी खरें आहे, तरी तेव-ढ्यानें वेदाभ्यास निरर्थक आहे किंवा वेदाची योग्यता

सामान्य आहे असें मात्र समजणें चुकीचें आहे. वेदांची योग्यता खरोखरच अनन्यसाधारण व अलौकिक आहे. कारण वेद म्हणजे परमात्मस्वरूपाचें ज्ञान करून देणारें अति उत्कृष्ट साधन आहे. स्वर्गादिकांहून इतर जो मोक्ष नामक पुरुषार्थ तेंच वेदांचें खरें प्रमेय होय. वेदांत कर्ममार्ग व उपासना यांचें निरूपण केलें आहे खरें, पण त्याचा हेतु तरी काम्यकर्माला प्रोत्साहन किंवा प्राधान्य देण्याचा नव्हे. मोक्षसिद्धीला हेतुभूत जें ज्ञान तें प्राप्त होण्याची पात्रता चित्तशुद्धि झाल्यावांचून पुरुषाचे ठिकाणीं येणें शक्य नाहीं; आणि ही चित्तशुद्धि निष्कामकर्म व उपासना यांच्या बलावांचून होत नाहीं, असें असल्यामुळें वेदांना कर्म व उपासना या मार्गांचें कथन करावें लागलें. परंतु तेवढ्यावरून वेदांचें कर्मपरत्व किंवा उपासनापरत्व न समजतां अव्यभिचारि मोक्षपरत्वच सिद्ध आहे. कारण, कर्म व उपासना हीं मोक्षहेतुभूत ज्ञानाचीं साधनें या दृष्टीनें वेदांनीं त्यांचा आदर केला आहे. स्वर्गादिकांचें जरी श्रुतींत वर्णन आहे तरी स्वर्गादि लोक परमपुरुषार्थ नाहींत, ते आनंदशून्य आहेत असें स्पष्ट सांगितलें आहे; व आत्मवेत्त्याला मोक्षप्राप्ति होते आणि आत्मज्ञानशून्याला आत्मविनाश व अनर्थप्राप्ति होतात म्हणून स्पष्ट सांगितलें आहे. अर्थात् वेदांचा कटाक्ष आत्मज्ञान करून देण्याकडेच आहे. सारांश, मोक्षरूप परमपुरुषार्थाची प्राप्ति व संसाररूप अनर्थाची निवृत्ति करून देणारे वेदच आहेत.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, वेदांत अध्यारोप व अपवाद

या दोन युक्तींनीं परमात्मस्वरूपाचेंच वर्णन आहे. परमेश्वराच्याच मायाकल्पित नामादि विशेष रूपांनीं हें विश्व भासमान होत आहे. हें मूर्तामूर्त जगत् परमात्म्याचेंच स्वरूप आहे. आकाशापासून पृथ्वीपर्यंत हें पंचतत्त्वात्मक विश्व त्याचेंच कार्यरूप आहे. इत्यादि श्रुतींनीं अध्यारोप प्रसंगीं विश्वाचें ब्रह्मत्व प्रतिपादित करून, मग अपवादप्रसंगीं ‘ नेति नेति ’ इत्यादि वाक्यांनीं परमात्म्याचें विश्वाहून वैलक्षण्य कथन करून त्याच्या खऱ्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख करून दिली आहे; व वेदांनीं हें जें आत्मस्वरूपाचें वैलक्षण्य सांगितलें आहे, तें अनुभवसिद्ध आहे असें महानुभाव मुनींचेंहि म्हणणें आहे. सारांश, असले वेद अनादरास कधींहि पात्र नव्हत, हें उघड आहे. त्यांचें पठण करणारे त्यांचा यथार्थ उपयोग करून घेत नाहींत, हा वेदांचा दोष किंवा कमीपणा नव्हे.

वेदांमध्यें कृच्छ्र चांद्रायणादि तपें व ज्योतिष्टोमादि याग यांचें वर्णन केलें आहे, त्याचा तरी हेतु हाच कीं, हीं कर्में ईश्वरार्पण करून तद्वारा पुण्य संपादावें, व ह्या पुण्यबलानें पापक्षय होऊन पुरुष प्रकाशमय ब्रह्मरूपाला जावा; म्हणजे पुरुषाला संसाराचे घोटाळ्यांत घालण्याचा वेदांचा उद्देश नसून मोक्षप्राप्ति करून देण्याचाच आहे. परंतु, पुष्कळ लोक या साधनांचा दुरुपयोग करितात. केवळ ईश्वरार्पणबुद्धीनें विहितकर्मांचा अवलंब न करितां, इंद्रियभोग्य फलाकांक्षेनें ते त्यांचें अनुष्ठान करितात. मग अर्थात् वासना तशीं फळें या लौकिकी न्यायाप्रमाणेंच ते यज्ञादि कर्में बरोबर घेऊन स्वर्गादि-

कांचे ठिकाणीं इंद्रियोपभोग भोगून पुनरपि अवशिष्ट कर्मबलानें संसारांत येऊन पडतात, ही गोष्ट खरी आहे. पण हा दोष त्या साधनांचा किंवा साधनें सांगणारांचा नव्हे. अर्थात्, हा वेदांचा दोष नसून उपयोगकर्त्यांचा आहे.

अशा रीतीनें वेदाविद्येचें रहस्य महाभारतांत सर्वत्र आढळून येत असल्यामुळें त्यास पांचवा वेद म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे. वनपर्व, उद्योगपर्व आणि शांतिपर्व यांमध्यें तर अध्यात्मज्ञान ओतप्रोत भरलेलें सांपडतें. शिवाय भगवद्गीता, सावित्रीचें आख्यान, सुलभासंवाद वगैरे अनंत उपयुक्त व मोक्षोपयोगी प्रकरणें आढळतात. यावरून महाभारतांत नाहीं तें जगांत नाहीं असेंहि म्हणण्याची चाल आहे.

सर्व भरतखंडांतील शहरांत व खेड्यापाड्यांत महाभारताचा गंधहि नाहीं असा मनुष्य क्वचितच आढळेल. यांतील कथानकांचीं व आख्यानांचीं नाटकें, लळितें इत्यादि रूपांनीं अनेक प्रयोग होत असून ते पहाण्याला प्रेक्षकांचे थवेच्या थवे जमत असतात. अनेक देवळांतून त्यांचें पठण चालू असतें आणि लक्षावधि स्त्रीपुरुषांच्या हृदयांत त्यांतील कथाभाग सतत जागृत असतो. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात कीं, सूर्यतेजानें जसें जग देदीप्यमान दिसतें, तसें महाभारत व्यासबुद्धीनें प्रकाशित झालेलें आहे. सोन्याच्या लगडी अलंकाररूपानें तयार झाल्या म्हणजे शोभा देतात, त्याप्रमाणें व्यासवाणीनें प्रकाशित व्हावें अशी ईर्ष्या धरून सर्व कथानकांनीं महाभारताचा आश्रय केला आहे. यामुळेंच सर्व जगत् व्यासोच्छिष्ट मानिलें आहे.

रामायण व महाभारत या आर्ष महाकाव्यांचा भरतखंडांत इतका सार्वत्रिक प्रचार आहे कीं, गुहांमध्यें, देवळांत, घरांतील किंवा देवळांतील किंवा झोंपडींतील भिंतींवर, तांब्याच्या किंवा पितळेच्या भांड्यांवर, जिकडे पाहिजे तिकडे या दोन ग्रंथांतील गोष्टींचीं चित्रें काढलेलीं दृष्टीस पडतात. घरांतील वडील बायका संध्याकाळीं मुलांस रामायणमहाभारतांतील गोष्टी सांगतात व मुली सावित्रीची, सीतेची किंवा इतर साध्वीची कथा ऐकतात व अशा साध्वींच्या जन्मदिवशीं उपोषणें करितात. वृद्धलोक मुलांशीं किंवा तरुणांशीं संभाषणें करितांना वसिष्ठ, भीष्म, विदुर, मैत्रेय वगैरे महात्म्यांचीं वचनें म्हणून दाखवितात.

कौरवपांडवांच्या इतिहासप्रसिद्ध युद्धसंबंधी कथा, आख्यानें, उपाख्यानें मिळून मूळचें व्यासकृत भारत पुढें महाभारत झालें. अयोध्याधिपति दशरथाच्या पुत्रांची हकीकत रामायणांत सांगितली आहे. महाभारतांतील पात्रें तेजस्वी असून पराक्रमी पुरुषांचे गुणदोष त्यांमध्यें नजरेस येतात; रामायणांतील पात्रें सत्यप्रियता, एकपत्नीत्व, बंधुप्रेम, पातिव्रत्य इत्यादि गुणांनीं मंडित आहेत. महाभारतांत कवीनें युद्धाचें वर्णन सुरस काव्यांत केलें आहे, रामायणांत कवीनें आर्यलोकांस प्रिय असें स्त्रीपुरुषांचें व कुटुंबांतील मनुष्यांचें प्रेम वर्णिलें आहे. महाभारतांत खऱ्या वीरांचें वर्णन आहे, रामायणांत नित्य व्यवहारांतील सात्त्विक वृत्तींचा परिपोष वर्णिला आहे. दोन्हीं काव्यांतील कांहीं प्रसंगांचीं उदाहरणें देऊन हे भेद स्पष्ट करूं. द्रौपदीच्या स्वयं-

वरांत धनुर्धरांचें शौर्यपरीक्षण होऊन पुढें झालेल्या विवाहसमारंभाशीं तोलून पाहतां राम व सीता यांचे विवाहाची हकीकत अगदीं साधी दिसते. भीम व दुर्योधन, कर्ण व अर्जुन यांचा बालपणापासून वाढलेला द्वेष व मत्सर यांच्या मानानें रामरावणांमधील किंवा लक्ष्मण व इंद्रजित यांमधील वैर अगदीं कमी प्रतीचें वाटतें. द्रौपदीची भर सभेंत विटंबना झाली असतां तिनें केलेली पतींची निर्भत्सना वाचून पाहतां, रावणानें जेव्हां सीतेस उचलून नेलें तेवेळचें तिचें भाषण फार सौम्य दिसतें. युद्धास आरंभ होण्यापूर्वी युधिष्ठिरानें जें मंत्रिमंडळ जमा केलें होतें त्यामधील जोरदार भाषणें पहातां, रावणानें युद्धापूर्वी भरविलेल्या सभेंतील भाषणें पोकळ वाटतात. धृतराष्ट्रापुढें केलेली कृष्णशिष्टाई आणि ' सुईच्या अग्राइतकी देखील जमीन देणार नाहीं ' हें दुर्योधनाचें निर्वाणीचें उत्तर—यांमध्यें जी तेजस्विता दिसते, त्या मानानें रावणाच्या सभेंत युद्ध न करण्याबद्दल बिभीषणानें केलेली विनंति आणि रावणाचें तिरस्कारयुक्त उत्तर हीं अगदीं मंद वाटतात. अनेक वीरांनीं मिळून केलेला अभिमन्युवध, अर्जुनाची प्रतिज्ञा, कर्णार्जुनांचें किंवा भीमदुर्योधनांचें युद्ध—हे प्रसंग इतके हृदयद्रावक व अंतःकरणास घरे पाडणारे आहेत कीं, त्यांच्या तोडीचे रामायणांत मुळींच नाहींत असें म्हटलें असतां चालेल. रामायणाचा सर्व झोंक शांतीचा व धर्मनिष्ठेचा असून महाभारताचा शौर्याचा व तेजस्वितेचा आहे. महाभारतामध्यें सर्वत्र वीर्य व तेज यांचाच प्रादुर्भाव नजरेस येतो. रामायणांत सात्त्विक व गूढ वृत्तींचा वि-

कास आढळतो आणि याच वृत्ति नित्य व्यवहारांत असून यांनींच सर्व जग व्यापून टाकिलें आहे.

हीं दोन्ही आर्ष महाकाव्यें आर्यलोकांना कां प्रिय झालीं आहेत व सर्वांवर त्यांची इतकी छाप कां बसली आहे, हें आतां वाचकांच्या लक्षांत पूर्णपणें आलेंच असेल. कोणताहि प्रतिभाविशिष्ट ग्रंथ चिरकाल लोकांच्या निष्ठेस पात्र होण्यास त्यामध्यें अविनाशी सत्याचा छाप असून आनंद व चमत्कृति उत्पन्न होतील अशा रीतीनें मानवी मनोवृत्तींचें, जीवितकर्तव्यांचें व धर्मनिष्ठेचें खरें स्वरूप वर्णिलेलें असलें पाहिजे. महाभारतांत भरतखंडांतील प्राचीन राजकारणविषयांचें स्वरूप दर्शविलें आहे, म्हणून त्यामध्यें शौर्य, महत्त्वाकांक्षा, उदात्त वीरवर्तन हीं दृष्टीस पडतात. रामायणांत प्राचीन काळचें प्रापंचिक व धार्मिक चरित्र वर्णिलें आहे, म्हणून त्यामध्यें तितिक्षा, बंधुप्रीति, पातिव्रत्य हीं नजरेस येतात. तेव्हां हीं महाकाव्यें भिन्न भिन्न कार्यें करीत असून दोन्ही मिळून प्राचीन आर्यांची खरी राजकीय, प्रापंचिक, व धार्मिक स्थिति दर्शवितात.

प्रकरण तिसरें

अमरत्व

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥
नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

अमरत्व किंवा अमृतत्व म्हणजे मृत्यूचा अभाव किंवा नाश होय. याकरितां अमरत्वाचा बोध होण्यास मृत्यु

म्हणजे काय हें समजणें अवश्य आहे. मृत्यु म्हणजे प्राणिमात्राचा नाश अशी जी सर्वसाधारण कल्पना आहे ती चुकीची असून, ज्या अवस्थेस मृत्यु असें म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे ती अवस्था म्हणजे लिंगदेहाचा स्थूल देहापासून होणारा वियोग इतकेंच समजावयाचें. मृत्यु हें केवल जीवात्म्याचें एक स्थित्यन्तर होय.

आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

—**बृहदारण्यक**

म्हणजे, आपली इच्छा तृप्त होते म्हणून सर्व पदार्थ आपणाला आवडतात—या न्यायानें मृत शरीराचा इतःपर उपयोग होण्याचा संभव नसल्यानें तदितर प्राण्यांस अत्यन्त दुःख होतें एवढ्या गोष्टीवरून मृत्यूचें अवडंबर केलेलें असतें. शिवाय, मृत मनुष्याचे कर्मानुसार हा वियोग घडत असतो, तथापि त्या स्थूल देहांत वासना पूर्ण होण्याचा संभव नाहींसा झाल्यानें त्या मनुष्यासहि अशा वियोगकालीं पराकाष्ठेचें दुःख होतें. एवंच, जीवात्म्याचा स्थूलदेहापासून जो नैसर्गिक वियोग होतो, त्यापासून केवल स्वार्थबुद्धीनें मृत मनुष्यास व इतर प्राण्यांस होणाऱ्या दुःखातिशयामुळें मृत्यूची मोठी भीति उत्पन्न होऊन ती सर्वकाल सर्व प्राण्यांमध्यें जागरूक रहाते. तेव्हां अशा प्रकारचा सर्व प्राण्यांस भयप्रद जो मृत्यु त्याचें खरें स्वरूप समजण्याचा प्रयत्न करणें अवश्य असून, मृत्यूचें भय नाहींसें करणारा म्हणजे अर्थात् अमरत्वप्राप्तीचा उपाय वेदशास्त्रांत सांगितला असल्यास तो शोधून काढणें फारच हितावह होईल यांत शंका नाहीं.

प्राण्यास मरण आल्यानंतर जी अवस्था प्राप्त होते तीस अनुलक्षून श्रुतींत "सांपराय" (Here after) अशी संज्ञा योजिली आहे. वेदभाष्यांत सांपराय शब्दाची व्युत्पत्ति एणेंप्रमाणें आढळतेः—

सम्यक् परे काले देहपतनादूर्ध्वं ईयते गम्यते
इति संपरायः परलोकः तत्प्राप्तिप्रयोजनः
साधनविशेषः सांपरायः।

याचा अर्थ असा कीं—देहपतन झाल्यानंतर परलोकप्राप्ति करून देणारा जो मार्ग तो सांपराय होय. या सांपरायाविषयीं नचिकेतस् आणि यम या दोघांमध्यें झालेला अद्भुत संवाद कठोपनिषदांत वर्णिलेला आहे. या संवादांत सांपरायाची व अमरत्वाची सिद्धि उत्कृष्ट रीतीनें केलेली आहे. तसेंच महाभारतांतील सनत्सुजातपर्वामध्यें मृत्यूचें स्वरूप व अमरत्वप्राप्तीचा मार्ग याविषयीं अत्यन्त उपयुक्त व बोधप्रद प्रतिपादन आढळतें. याकरितां कठवल्ली आणि सनत्सुजातपर्व. या दोहोंवरील श्रीमत्छंकराचार्यांच्या अत्युत्तम भाष्याच्या अनुरोधानें प्रकृत विषयाचें विवेचन करण्याचें आह्मीं योजिलें आहे.

नचिकेतसानें यमधर्मास विचारिलें कीं—' मनुष्य मृत झाला असतां, त्याची कोणती स्थिति होते ? कोणी म्हणतात तो सर्वस्वीं नष्ट होतो, कोणी म्हणतात तो कायम राहतो. तेव्हां यांतील खरें मत कोणतें, तें सांगा.' या प्रश्नाचें उत्तर देतांना यमानें सांपरायासंबंधी विस्तृत माहिती दिली आहे. कठवल्लीमध्यें सांपरायाचें

व अमरत्वाचें सत्यत्व स्थापित करितांना नैतिक, अध्यात्म व तात्त्विक या तिन्ही पद्धतींचा अवलंब केलाआहे.

वेदान्तदर्शनांत नीतीचा विचार मुळींच नसतो आणि कृतकर्माबद्दल मनुष्याची नैतिक जबाबदारी मानिली जात नाहीं—असा आक्षेप कोणी कोणी या दर्शनावर घेतात. या आक्षेपास समर्पक उत्तर असें आहे कीं, वेदान्तदर्शनामध्यें अमरत्वाच्या पायावरच नीतीची सर्व इमारत रचिलेली आहे. नचिकेतसाच्या वरील प्रश्नास उत्तर देतांना यमानें असें म्हटलें आहे कीं—

न सांपरायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनःपुनर्वशमापद्यते मे ॥

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—' अविवेकी मनुष्याच्या मनांत परलोकाची कल्पनाच येत नाहीं, कारण तो स्वस्वरूपास मुळीं जाणत नाहीं आणि संपत्तीच्या मदानें सर्वकाल मूढ झालेला असतो. असा मनुष्य म्हणतो कीं, सर्व कांहीं याच जगांत आहे, दुसरा लोक मुळींच नाहीं. मग अर्थात् तो माझ्या तडाख्यांत येऊन वारंवार जन्ममरणाचे फेऱ्यांत सांपडतो. ' सर्वदर्शनसंग्रह नामक माधवाचार्यांच्या ग्रंथांत देहात्मवादी चार्वाकाचें मत अशाच प्रकारचें दिलें आहे.—

यावज्जीवेत्सुखं जीवेद् । ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ॥
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ १

—सर्वदर्शनसंग्रह

म्हणजे, जिवंत आहों तोंपर्यंत सुखानें रहावें, कर्ज झालें तरी चिंता नाहीं पण स्निग्ध खाण्यास कमी करूं नये, कारण एकदां देहाचें भस्म झालें म्हणजे फिरून तो मिळण्याची आशाच नाहीं. जर मेल्यानंतर पुढें कांहींच नाहीं, तर जिवंत आहों तोंवर यथेच्छ खावें, प्यावें, चैन करावी, कारण केव्हां मरूं याचा नेम नाहीं आणि मेल्यानंतर कसलाहि उपभोग मिळणार नाहीं—हाच काय तो स्वाभाविक आचरणाचा मार्ग उरला. यावरून असें स्पष्ट होतें कीं, जो परलोक मानितो आणि आत्मा अमर आहे अशी दृढ श्रद्धा बाळगितो, तोच पुरुष निश्चयानें नीतिसंपन्न होऊं शकतो.

नीतीनें वागलें असतां मनुष्याचें कल्याण होतें, म्हणून त्यानें नीतिमान् व्हावें—अशा अनुमानानें उपयुक्ततावादी (Utilitarians) नीतिशास्त्राचें समर्थन करितात. तसेंच पदार्थविज्ञानवादी (Scientists) म्हणतात कीं, अखिल मानवजातीचें कल्याण जेणेंकरून होतें ती नीति होय. परंतु उपयुक्ततावादानें किंवा बहुजनकल्याणवादानें नीतिशास्त्राची सिद्धि समाधानकारक होत नाहीं. कारण चांगलें कोणतें, वाईट कोणतें, मनुष्याचें कल्याण कशानें होतें—या प्रश्नाचा निकाल जोंवर जगांतील सामान्य व्यवहारासच अनुलक्षून केवळ बुद्धीच्या किंवा विचारशक्तीच्या जोरावर केलेला असतो, तोंवर नीतिशास्त्राचा पाया असाच डळमळित रहाणार यांत संशय नाहीं. मनुष्याचें कल्याण कशानें होते हा प्रश्न फार महत्त्वाचा असून त्याचा निकाल खरोखर उदात्त दृष्टीनेंच केला पाहिजे. जगांतील सामान्य व्यवहारांत चांगलें

कोणतें व वाईट कोणतें हें ठरविण्यांत बुद्धीची किंवा विचारशक्तीची कशी चूक होत असते तें सूक्ष्मपणें अवलोकन करणाराच्या ध्यानांत सहज येतें. सामान्य अनुभव असा आहे कीं, हरएक प्रसंगीं बऱ्यावाईटाचा निकाल वैयक्तिक स्वार्थबुद्धीवर Interest किंवा पूर्वग्रहांवर Prejudices बहुधा अवलंबून रहातो.

नीतीचा पाया जें सदाचरण त्याविषयीं भारतीय आर्यांनीं फार सूक्ष्म विचार केलेला आहे. प्रथमतः चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें याचा ऊहापोह पुढील वचनांत उत्कृष्ट रीतीनें आढळतो:—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय
स्ते उभे नानार्थे पुरुष ँ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत
स्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभिश्रेयसो वृणीते
प्रेयो मंदो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—सर्व वस्तूंचे परिणाम पाहून त्यांचे दोन वर्ग करावे लागतात, एक श्रेयस व दुसरा प्रेयस. आत्म्याचें कल्याण जेणेंकरून होतें ती श्रेयस, आणि केवळ देहास जेणेंकरून सुख होतें ती प्रेयस वस्तु समजावी. दोन्ही वस्तूंचीं प्रयोजनें भिन्न असून त्या वस्तु मनुष्याला बद्ध करूं शकतात. जो श्रेयसाची निवड करितो त्याचें सर्वस्वीं कल्याण होतें व जो प्रेयस वस्तूंचाच संग्रह करितो त्याचा परमार्थ नष्ट होतो. प्र-

त्येक मनुष्यापुढें दोन्ही प्रकारच्या वस्तु सिद्ध असतात. शहाणा मनुष्य त्यांचे परिणाम ओळखून आत्म्याचें कल्याण ज्यानें होतें तेवढेंच घेऊन बसतो, पण मूर्ख मनुष्य विषयवासना तृप्त करण्याकरितां श्रेयस सोडून प्रेयसाचीच आवड धरितो. यावरून पहातां आत्मलाभ जेणेंकरून होतो तो सदाचार होय आणि केवळ देहाला सुखकारक अशा वस्तूमुळें आत्मनाश होतो हें स्पष्ट होतें.

आतां आत्मा व देह यांची तुलना करून पहातां उघड होतें कीं, आत्मा नित्य व शाश्वत असून, देह हा अनित्य व विनाशी आहे. म्हणून, आत्मलाभ करून घ्यावयाचा असेल तर अशाश्वत वस्तूंचा संग्रह करून कांहीं उपयोग नाहीं.

नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं तत् ।

—काठक

म्हणजे, अध्रुव अथवा अशाश्वत साधनांनीं ध्रुव किंवा नित्य असा परलोक कधींहि प्राप्त होणार नाहीं. अर्थात् अनात्म वस्तूंचा आश्रय करून शाश्वत सुख मिळणार नाहीं. सर्व जग मिळालें पण आत्मा हरवला असा व्यापार कोणासहि आवडणार नाहीं. सर्व जग मिळवावयाचें आणि आत्मलाभहि करून घ्यावयाचा—हा प्रकार बहुधा अशक्य होय. याकरितां परलोकाचें अस्तित्व आणि आत्म्याचें अमरत्व या भक्कम पायावर स्थापिलेली नीतिमत्ता सुप्रतिष्ठित होय यांत संशय नाहीं.

अविनाशि आत्म्याचा लाभ व्हावा अशी इच्छा करणारानें आत्म्याचें अमरत्व व साक्षिस्वरूप प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतिवचनांचें मनन व निदिध्यास ह्या व्यापा-

रांत सर्वकाळ निमग्न रहावें. याविषयीं कठवल्लींतील मुख्य वचनें एणेंप्रमाणें आहेत—

न जायते म्रियते वा विपश्चि
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १
हन्ता चेन्मन्यते हन्तु ँ
हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो
नाय ँहन्ति न हन्यते ॥ २

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—ज्ञानसंपन्न आत्मा कधीं उपजत नाहीं व मरत नाहीं. आत्मा कशापासून होत नाहीं व त्यापासूनहि कांहीं होत नाहीं. आत्मा पुराण असून अज, नित्य व शाश्वत आहे. शरीराचा नाश झाला असतां आत्मा नाश पावत नाहीं. वध करणारा पुरुष जर म्हणेल कीं, मीं वध केला आणि वध झालेला पुरुष म्हणेल कीं माझा वध झाला, तर दोघांनाहि कांहीं कळत नाहीं. कारण आत्मा कोणाला मारीत नाहीं व कोणाकडून मारिला जात नाहीं.

कठोपनिषदांत अध्यात्म पृथक्करणाच्या पद्धतीनें आत्म्याची सिद्धि येणेंप्रमाणें केली आहे—

इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परंमनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागतिः ॥ २

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—इंद्रियांहून संवेदनात्मक विषयज्ञान थोर आणि संवेदनेहून मन थोर होय, कारण इंद्रियनिष्ठ शक्तीनें विषयसंवेदना घडते व मनाच्या साहाय्यावांचून संवेदना Sensation होत नाहीं. मनाहूनहि बुद्धि थोर होय, कारण पदार्थांचें प्रत्यक्ष ज्ञान झाल्यानंतर मनाच्या संकल्पविकल्पादि ज्या वृत्ति उठतात त्यांचें वर्गीकरण बुद्धीमुळें घडतें. बुद्धीहूनहि जीवात्मा थोर होय, कारण प्रत्यक्षज्ञान, संवेदना, मनोविकार आणि निश्चयात्मक वृत्ति या सर्वांची अन्तर्व्यवस्था जीवात्म्यामुळें घडून येते. जीवात्म्याचें स्वरूप पुढील वचनांत उत्कृष्ट रीतीनें विशद केलें आहेः—

येन रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शां ऽश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ १
स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरोऽनुशोचति ॥ २

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—रूप, रस, गंध, शब्द व स्पर्श इत्यादिकांचें व यांशिवाय जें उर्वरित रहातें त्याचें ज्ञान ज्याच्या योगानें होतें तो आत्मा जाणावा. जागृति व निद्रा या दोन्ही अवस्थांमध्यें ज्याच्यामुळें सूक्ष्म ज्ञान प्राप्त होतें तो सर्वव्यापक महान् आत्मा मीच आहें असें जो बुद्धिमान् पुरुष जाणतो तो शोकापासून अलिप्त रहातो. जागृतीमध्यें जीवात्मा सर्व व्यापारांचा साक्षित्वानें अनुभव घेतो व गाढ निद्रेंतून जागा झाल्यावर ‘ मला चांगली झोंप लागली होती ’ अशी प्रतीति जीवात्म्यास होते. सर्व ज्ञप्तिसंपन्न जीवास महत्तत्व

व्यापून रहातें, म्हणून अखिल जीवात्म्याचें एकीकरण ज्यामुळें होतें तेंच महत्तत्व होय. महत्तत्वाहूनहि प्रकृति थोर, परंतु प्रकृति अव्यक्त असल्यामुळें चैतन्यावांचून तिच्यापासून जगाची उत्पत्ति घडत नाहीं. प्रकृति कार्य-कारणरूप शक्ति असून तिलाच माया अशी संज्ञा आहे. प्रकृतीहूनहि पुरुष थोर होय. पुरुष हाच परमात्मा असून अत्यन्त श्रेष्ठ होय आणि त्याहून कांहींच थोर उरलें नाहीं. म्हणून पुरुष ही शेवटची मर्यादा असून संपूर्ण ज्ञानाचें व सृष्टीचें आदिकारण होय.

वर सांगितलेल्या अध्यात्म पृथक्करणाच्या उलट क्रमानें ह्याच आदिकारणापासून क्रमानें उत्पत्ति होऊन स्थावरजंगमात्मक जगत् आविर्भूत होतें. सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी परमात्मा एकटाच असतो, तो सर्व जीवांचें स्वरूप व स्वामी होय. मायेचा निरोध झाल्यामुळें तो एकटाच प्रकाशमान असून त्याची शक्ति अदृश्य असते, पण चैतन्य मात्र जागृत रहातें. ह्या साक्षिरूप परमात्म्याची जी कार्यकारणरूप शक्ति तिलाच माया किंवा प्रकृति असें म्हणतात. सर्वव्यापक परमात्मा तिच्या योगानें जग निर्माण करितो. परमात्म्याच्या अंशेंकरून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाच्या योगानें प्रेरित झालेल्या अव्यक्त प्रकृतीपासून महत्तत्त्व उत्पन्न होतें. हें महत्तत्त्व ज्ञप्तिसंपन्न असून आपणामध्यें समाविष्ट असणाऱ्या जीवास प्रकट करितें. महत्तत्त्वापासून अहंकारतत्त्व उत्पन्न होतें. अहंकाराचे सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकार आहेत. सात्त्विक प्रकारापासून मन, बुद्धि आणि इंद्रियांच्या देवतारूप शक्ति निर्माण होतात व

त्याच्या योगानें इंद्रियांस आपआपल्या विषयाचें ग्रहण करितां येतें. राजस अहंकारापासून ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें निर्माण होतात व तामस अहंकारापासून शब्दाची उत्पत्ति होऊन त्या शब्दापासून आकाश या क्रमानें पृथ्वीपर्यंत पंचमहाभूतें निर्माण होतात.

आतां कठोनिषदांत तात्त्विक पद्धतीनें जी अमरत्त्वाची सिद्धि केली आहे ती फार मनोरंजक असून केवळ अनुभवात्मक आहे. या पद्धतीचें बीज असें आहे कीं, अन्तर्दृष्टीनें व अध्यात्म योगानें आत्मरूपी पदार्थाचा साक्षात्कार होऊं शकतो. अगोदर हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, इंद्रियें जरी ज्ञानसाधनें असलीं तरी त्यांस आत्म्याचें दर्शन मुळींच घडत नाहीं:—

पराञ्चिखानि व्यतृणत्स्वयंभू
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—केवळ बाह्य विषयांचें ग्रहण करण्याकरितांच ईश्वरानें इंद्रियें उत्पन्न केलीं आहेत, म्हणून तीं बहिर्मुख असतात आणि अन्तरात्म्याचें विज्ञान सहसा त्यांस घडत नाहीं. सहस्रामध्यें असा एकादा पुरुष निर्माण होतो कीं, जो अमरत्वाची इच्छा धरून व इंद्रियें अन्तर्मुख करण्याचा अभ्यास करून आत्म्याच्या साक्षात्काराचा अनुभव घेतो. हा जो इंद्रियांना उलट गति देण्याचा प्रयत्न त्यासच योग अशी संज्ञा आहे.—

यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ।
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिंद्रियधारणाम् ॥

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—जेव्हां पांच ज्ञानेंद्रियें आपआपल्या विषयांपासून परावृत्त होतात, मन संकल्पविकल्पादि व्यापार सोडून देतें, आणि बुद्धि कांहींच करीत नाहीं, ती श्रेष्ठ स्थिति जाणावी. ह्या इंद्रियांच्या अचल स्थितीस योग असें म्हणतात.

इंद्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—इंद्रियें अन्तर्मुख झालीं असतां, जागृति व निद्रा या अवस्थांमध्यें तीं उत्पन्न कशीं होतात व त्यांचा लय कसा होतो हें जाणून आत्मस्वरूपाहून त्यांचें वैलक्षण्य अनुभवास येतें. इंद्रियें विषयांपासून परावृत्त झालीं म्हणजे उत्पत्तीच्या दृष्टीनें तीं आत्म्याहून निराळीं आहेत आणि त्यांचें स्वरूप आत्मस्वरूपाहून भिन्न आहे असा अनुभव येतो. इंद्रियें आपला व्यापार करूं लागलीं असतां आणि त्यांचा लय झाला असतां त्यांची स्थिति कशी असते हें प्रत्ययास येतें. इंद्रियांपासून होणारें प्रत्यक्ष ज्ञान आणि अध्यात्मयोगानें होणारा साक्षात्कार हीं अनुभवास आलीं असतां आत्म्याचें शुद्ध विज्ञान सहज प्राप्त होतें.

अध्यात्मयोगानें हा जो साक्षात्कार होतो त्याची प्राप्ति दुर्लभ आहे आणि तर्कशास्त्रांतील अनुमानाहून व

सामान्य व्यावहारिक ज्ञानाहून हें अनुभवजन्य ज्ञान अगदीं निराळें आहे. जो पुरुष साधनचतुष्टयसंपन्न असतो तोच या ज्ञानाचा खरा अधिकारी होतो.

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—निषिद्ध जीं पापकर्में त्यांपासून जो अलिप्त झाला नाहीं, ज्यानें इंद्रियें जिंकिलीं नाहींत, मनाचें ऐकाग्र्य ज्याला साधलें नाहीं, ज्याच्या चित्ताचें समाधान झालें नाहीं, अशा पुरुषास आत्म्याच्या स्वतंत्र उपासनेनेंच होणारा आत्मलाभ कधींहि घडत नाहीं.

मनुष्यास अमरत्वप्राप्तीचा खरा उपाय म्हटला म्हणजे अध्यात्मयोग होय. कारण तो योग प्राप्त झाला असतां संसारदुःखाची व विषयसुखाची निवृत्ति होते. आत्म्याला बंध किंवा मोक्ष प्राप्त होण्याला कारण अन्तःकरण होय. तें विषयांवर आसक्त झालें तर बंधाला कारण होतें आणि परमात्म्याच्या ठिकाणीं रत झालें तर अमरत्वाची प्राप्ति होते. अहंकार आणि ममता ह्या दोन प्रकारच्या अभिमानापासून उत्पन्न झालेले काम, क्रोध, लोभ इत्यादि विकार नष्ट होऊन जेव्हां तें अंतःकरण शुद्ध होतें, तेव्हां तें सुखदुःखरहित होऊन शांत रहातें. वैराग्यबलानें व अध्यात्मयोगानें इंद्रियांचा निग्रह करून व अन्तःकरण स्वाधीन ठेवून सदाचरणी पुरुष आपल्या देहांतच अमरत्वाची प्राप्ति करून घेतो. ही श्रेष्ठ स्थिति कशी मिळवावी याचें निरूपण कठोपनिषदांत रथकल्पनेनें उत्कृष्ट रीतीनें केलें आहेः—

आत्मान् ँ रथिनं विद्धि शरीर ँ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेवच ॥ १
इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयाँ स्तेषु गोचरान् ।
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ २
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येंद्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ३
यस्तु विज्ञानवान्भभवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येंद्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ४
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सँसारं चाधिगच्छति ॥ ५
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ६
विज्ञान सारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति यांपैकीं कोणत्या तरी एका हेतूकडे जीवात्म्याचा कल असतो. प्रवृत्ति म्हणजे संसार व निवृत्ति म्हणजे अमरत्व होय. हे हेतु साध्य होण्याकरितां रथाची कल्पना केली आहे. तो रथ शरीर होय, त्याचा धनी जीवात्मा, सारथि बुद्धि, मन लगाम आणि इंद्रियें घोडे होत. रूपादि जे पांच विषय ते मार्ग होत. शरीर, इंद्रियें, मन इत्यादिकांसहित जो आत्मा त्यास भोक्ता किंवा संसारी म्हणावें. ज्या मनुष्यास विज्ञान नाहीं, त्याचें मन स्वाधीन रहात नाहीं आणि दुष्ट घोड्यांप्रमाणें त्याचीं इंद्रियें बेफाम होतात. ज्या मनुष्यास विज्ञान आहे, त्याचें मन स्वाधीन रहातें आणि वळीव घोड्याप्रमाणें त्याचीं इंद्रियें कह्यांत असतात. ज्यास विज्ञान नाहीं, ज्याचें

चित्त सर्वदा योगयुक्त नसतें, व जो सर्वदा अपवित्र रहातो—त्यास परमपद प्राप्त न होऊन, तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतो. जो विज्ञानसंपन्न असतो, ज्याचें चित्त सर्वदा योगयुक्त असतें व जो सर्वकाल पवित्र असतो—तो जन्ममरणाच्या कचाटींतून सुटून अमरत्वपदाप्रत जातो. बुद्धिरूप सारथि जर चतुर असेल तर, मनरूपी लगाम नीट खेंचला जातो आणि इंद्रियरूपी घोडे हुकुमांत रहातात; नंतर रथाचा स्वामी जो जीवात्मा तो आपला मार्ग सुखानें क्रमून जातो आणि अमरत्वाच्या श्रेष्ठ स्थानाप्रत पोहोंचतो.

वर सांगितल्याप्रमाणें पवित्र आचरण ठेवून, इंद्रियें जिंकून, मनाचें एकाग्रच साधून आणि चित्ताचें समाधान राखून जो पुरुष अध्यात्मयोगानें आत्म्याची स्वतंत्र उपासना करितो, त्याच्या प्रत्ययास असें येतें कीं, जीवात्मा व परमात्मा यांचा परस्परसंबंध छाया—तपाप्रमाणें म्हणजे सावली व ऊन्ह याप्रमाणेंच आहे. असत्य अशा सावलीवरून सत्य उन्हाचें जसें ज्ञान होतें त्याप्रमाणें जीवात्म्यावरून परमात्म्याचा अनुभव येतो, आणि परमात्मा सत्य एतएव अमर अशी प्रतीति होते.

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

—**काठक**

याचा अर्थ असा कीं—कर्माचें बरें-वाईट फल अनुभवणाऱ्या जीवात्म्याशीं अभेदरूपानें राहणारा आणि भूतभव्यादि कालत्रयाचा स्वामी जो परमात्मा त्यास जाणल्यानें, साधक पुरुष अभयपदास पोहोंचतो.

य एष सुप्तेषु जागर्ति
कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवामृत मुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाःश्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चन ॥

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—आपणास गाढ झोंप लागली असतां जो अंतर्यामीं जागृत राहून नानाप्रकारचे सुंदर देखावे निर्माण करितो तोच प्रकाशमय आणि अमर असा परमात्मा होय. सर्व लोक त्याचाच आश्रय करून राहिले आहेत व त्याला सोडून कोणीहि राहूं शकत नाहीं.

एको वशी सर्व भूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २

—काठक

याचा अर्थ असा कीं—सर्व भूतांचे अंतर्यामीं रहाणारा व एका रूपास नानातऱ्हेचे आकार देणारा असा एक सत्ताधारी आहे. अशा परमात्म्याचा हृदयकमलामध्यें ज्यांस साक्षात्कार होतो त्यांस मात्र शाश्वत सुखाचा अनुभव येतो. विनाशी वस्तूमध्यें अविनाशी रू-

पानें रहाणारा, सचेतन पदार्थांमध्यें चेतना उत्पन्न करणारा, जो एक असून अनेकांच्या कामना पूर्ण करितो, अशा परमात्म्याचा साक्षात्कार ज्या बुद्धिमान् पुरुषांस होतो, ते धन्य होत. विषयासक्त व अविवेकी मनुष्यास हा लाभ घडत नाहीं.

यदेवेह यदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

—**काठक**

म्हणजे जडसृष्टीमध्यें जें प्रतीयमान होतें, तेंच परमात्म्यामध्यें रहातें. जें परमात्म्यामध्यें असतें तेंच जडसृष्टीमध्यें अनुभवास येतें. म्हणून, जो पुरुष परमात्मा आणि सृष्टि यांमध्यें भेद पहातो, तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतो.

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्व भावेन चोभयोः
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्वभावः प्रसीदति ॥ २ ॥

—**काठक**

याचा अर्थ असा कीं—वाणीनें, नेत्रानें किंवा मनानें परमात्मा प्राप्त होऊं शकत नाहीं. सर्व जगाचें आदिकारण परमात्मा आहे असें जो मानितो त्यासच अमरत्वाचा साक्षात्कार होतो. परमात्मा व जडसृष्टि यांच्यामध्यें अभेदभावानेंच परमात्म्याचा लाभ घडतो, व जगाचें आदिकारण परमात्मा आहे असें जो मानितो, त्यास अमरत्वाचा अनुभव येतो.

एथवर कठोपनिषदांतील अपूर्व सिद्धांतांचें विवेचन

झालें. आतां सनत्सुजात पर्वावरील शांकरभाष्यानुरोधानें प्रकृत विषयाचे निरूपणास आरंभ करितों.

मृत्यु म्हणजे खरोखर कांहीं नाहीं, यामुळें त्याचें अस्तित्व व नास्तित्व या दोन्ही केवळ कल्पना आहेत व त्या निरनिराळ्या दृष्टीनें खऱ्या आहेत. जे कोणी ज्ञाते मृत्यु आहे असें म्हणतात त्यांचे बोलण्याचा अर्थ तरी मृत्यु म्हणजे कोणी मूर्तिमान् पदार्थ असा नसून, देहादि अनात्म वस्तूंचे ठिकाणीं आत्मत्व भासविणारा जो मोह तोच मृत्यु असा आहे, आणि या मोहापासून जे दूर असतात त्यांना अर्थातच मृत्यु नाहीं. पण, अनात्म वस्तूंचे ठायीं आत्मत्वबुद्धिरूप मोह हाच मृत्यु— अशी जी व्याख्या पंडित लोक करितात ती बरोबर नाहीं. खरी व्याख्या अशी आहे कीं, मृत्यु म्हणजे प्रमाद होय. जीवाचा जो सच्चिदानंदलक्षण सहजस्वभाव त्यापासून ढळणें किंवा च्युति पावणें हा मृत्यु होय. कारण पंडितांच्या मतानें जो अनात्म्याचे ठिकाणीं आत्मभावरूप मोह—त्याचेंहि मूळ कारण हाच प्रमाद होय. जीवांना देहादि अनात्म वस्तूंचे ठिकाणीं जो आत्मभास होतो, तो जीवांची ह्या मूळस्वरूपापासून दृष्टि चळली, म्हणून होतो. ती दृष्टि जर न चळतां सच्चिदानंदस्वरूपीं स्थिर राहील, तर हा मोहच उत्पन्न होणार नाहीं. सारांश, हा मोह या प्रमादाचें कार्य होय. प्रमाद झाला तेथेंच मृत्यु झाला. प्रमाद हाच मृत्यु होय, आणि घटाचा प्रतियोगी जसा घटाभाव, तसा प्रमादाचा प्रतियोगी अप्रमाद म्हणजे स्वस्वरूपाचे ठिकाणीं अढळ स्थिति

तोच अमृत्यु किंवा अमरत्व होय आणि त्यासच श्रुतीमध्यें स्वरूपावस्थान असें म्हटलें आहे.

असु म्हणजे प्राण किंवा इंद्रियें, आणि त्यांचे ठिकाणीं जे रमतात ते असुर होत. अर्थात् असुर म्हणजे आत्मज्ञानविहीन व विषयासक्त असे प्राणी होत. सुर म्हणजे स्वरूपामध्यें रमणारे, म्हणून आत्मवेत्ते होत. असुर हे प्रमादामुळें नाश पावतात. सुर हे अप्रमादामुळें म्हणजे स्वरूपास धरून राहिल्यामुळें परमपदाप्रत जातात. हाच मृत्यु आणि हेंच अमरत्व होय. कारण, मृत्यु हा कांहीं एकादे वाघासारखा कोणी शरीरी असून तो प्राण्यांना गट्ट करितो, अशांतला प्रकार नाहीं. तो केवळ कार्यानुमेय असून, त्याचें खरें स्वरूप समजतच नाहीं. आत्म्याविषयीं अज्ञान हाच मृत्यु आणि आत्मस्वरूपावस्थान हेंच अमरत्व, एवढें काय तें म्हणतां येतें. यावरून मृत्यूचा निरास किंवा मोक्षप्राप्ति कर्मसाध्य नाहीं हें उघड आहे. निष्काम किंवा फलत्यागयुक्त कर्माचें अथवा उपासनेचें सामर्थ्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तीची योग्यता आणून देणें एवढेंच आहे. म्हणजे, उपासना किंवा कर्म मोक्षप्राप्तीसाठीं प्रत्यक्षपणें समर्थ नसून, परंपरेनें उपकारक होतें. हें सामर्थ्य निवळ ज्ञानाचें म्हणजे आत्मज्ञानाचें आहे, म्हणून आत्मज्ञान हाच मोक्ष किंवा अमरत्व होय.

मृत्यूविषयीं लोकांत विलक्षण मतें प्रचलित आहेत. कोणी म्हणतात कीं मृत्यु म्हणजे यम, आणि तो मरणरहित व स्वस्वरूपाचे ठिकाणीं संचार करणारा असून, जीवांचे बुद्धीचे ठायीं लीन असतो. कोणी म्हण-

तात कीं, मृत्यु म्हणजे वैवस्वत यम, आणि तो पितृलोकाचें राज्य करीत असून, चांगल्यास चांगले रीतीनें वागवितो आणि वाईटास शिक्षा करितो. पण हें कांहीं नव्हे, तरि वर सांगितल्याप्रमाणें प्रमाद म्हणजे स्व-स्वरूपाविषयीं अनवधान किंवा दुर्लक्ष असून, तोच खरा मृत्यु होय. हा प्रमाद प्रथम अहंकार रूपानें परिणत होतो, म्हणजे स्वस्वरूपाचा विसर पडून देहादि अनात्म वस्तूंकडे दृष्टि वळल्यानें त्या देहादिकांबद्दलच अहंभावना उत्पन्न होते. हा अहंकार म्हणजे स्वस्वरूपाविषयीं दृढावलेलें अज्ञान होय. हा अहंकार बळकट झाला म्हणजे त्याचें कामरूपानें रूपान्तर होतें, किंवा हा अहंकारच कामरूप बनतो. या कामाचाच विषयांशीं संबंध घडला असतां, प्रसंगपरत्वें त्यांतून क्रोध, लोभ, मोह हे निपजतात. उदाहरणार्थ, कामाला व्यत्यय आला किंवा अपाय झाला म्हणजे त्याचे इच्छे आड कांहीं आलें कीं मनुष्याला क्रोध येतो, क्रोधापासून मोह होतो, आणि अखेरीस मनुष्याचा नाश होतो. अशा रीतीनें अहं स्वरूपाप्रत पावलेला प्रमाद म्हणजे स्वरूपविषयक अज्ञान.—मी ब्राह्मण, मी क्षत्रिय, मी स्थूल, मी कृश, मी अमक्याचा पुत्र, अमका माझा नातू इत्यादि प्रकारानें मी व माझें याचा नाद लावून पुरुषाला रागद्वेषादिकांच्या गोत्यांत घालितें आणि मग अशा पुरुषाचे हातून श्रुतिस्मृतीविरुद्ध आचरण घडून तो घसरत जातो व आत्मस्वरूपाची प्राप्ति न होतां नाश पावतो.

याप्रमाणें अहंकार व तज्जन्य विकार या रूपानें परिणत होणाऱ्या प्रमादरूपी यमाच्या किंवा मृत्यूच्या

तावडींत प्राणी मूढ होऊन सांपडले म्हणजे चौऱ्याय-शीच्या फेऱ्यांत पडतात. कारण, इहलोकीं त्यांचें देहावसान झालें म्हणजे धूमादि मार्गानें परलोकीं जाऊन तेथें कर्मफलाचा जोर संपेपर्यंत ते वास्तव्य करितात. कर्मफलाचा जोर संपतांच, आकाशादि क्रमानें—

आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधिभ्योऽन्नं । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः ।

—तैत्तिरीयोपनिषद्

म्हणजे, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, ओषधि, अन्न, रेत आणि पुरुष—या क्रमानें खालीं येऊन, ते नवीन देह धारण करण्यासाठीं या मृत्युलोकीं येऊन पडतात. या अवस्थेंत देव म्हणजे इंद्रियें त्यांच्याभोंवतीं जमा होतात आणि त्या इंद्रियांच्या संगतीनें पुनः विषयासक्ति प्रबल होऊन पुनः त्यांस मृत्यु झपाटतो. याप्रकारें प्राण्यांची या फेऱ्यांतून सुटका न होतां पुनःपुनः त्यांस गोतेच बसतात. सारांश, आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें हा संसार उद्भवतो, व समुद्रांत पडलेल्या पुरुषाला ज्याप्रमाणें नक्रादि जंतु इतस्ततः ओढूं लागले असतां तो व्याकूळ होऊन जातो, त्याप्रमाणें संसारांत पडलेल्या पुरुषाची हे रागद्वेषादिक रिपु त्रेधा उडवून अखेर त्याला खाड्यांत घालितात आणि याप्रमाणें हें चक्र अखंड चालू रहातें.

आतां कर्मयोगानें मृत्यूचा निरास होऊन अमरत्व कसें प्राप्त होतें तें पाहूं. बहुधा प्रवृत्तींतील जीवांचीं सर्व कर्में फलाकांक्षेनें केलीं असल्यामुळें, मृत्युलोकीं

त्यांचें देहावसान झालें तरी हा कर्मबंध व मृत्यु चुकत नाहींत. ह्या लोकीं जिवंत असतां केलेल्या कर्मांचीं फलें भोगण्यासाठीं त्यांना स्वर्गादि लोकाकडे जावें लागतें. तेथें तें फल भोगून झालें म्हणजे क्षीणपुण्य होऊन पुनः या लोकीं ते येतात. असें रहाटगाडगें चालू रहातें. यामुळें या कर्मबंधनांतून सुटून मृत्यूचे पार होणें म्हणजे अमरत्व किंवा मोक्ष मिळणें हें त्यांचे वांट्यास येत नाहीं. कारण, अमरत्वप्राप्तीला अवश्य जो अध्यात्मयोग किंवा सच्चिदानंद परमात्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान, तें त्यांना घडत नसल्यामुळें, ते देहधारी मूढ राहून विषयोपभोगाचे इच्छेनें आकृष्ट होऊन सर्वदा भ्रमत राहतात. अंधळा मनुष्य ज्याप्रमाणें उच्च, नीच, सकंटक अशा प्रदेशांतूनहि फिरतो, त्याप्रमाणें हे विवेकहीन जीव, उच्च, नीच, दुःखमय अशा योनींमध्यें फेऱ्या करितात. हा सर्व घात होण्याला कारण विषयांविषयीं सत्यबुद्धि आणि तत्संबंधी लालसा हीं होत. परंतु विषयच ज्याला असत्य वाटतात, त्याचे इंद्रियांची विषयांचे ठिकाणीं प्रवृति होत नाहीं आणि इंद्रियें विषयपराङ्मुख असलीं म्हणजे तीं आत्माभिमुख सहजच होतात. इंद्रियें आत्माभिमुख झाल्यानें मोहाची निवृत्ति होऊन अपरोक्षानुभव सहजच प्राप्त होतो. परंतु जे कोणी विषय सत्य मानितात अशांचीं इंद्रियें सर्वदा विषयाभिमुख असल्यानें हे महामोहग्रस्त होतात व प्रत्यग्भूत आत्मस्वरूपाचें स्मरणहि नाहींसें झाल्यामुळें आणि केवल शब्दादि मिथ्याभूत विषयसंयोगानें मन ग्रस्त झाल्यामुळें या विषयांचेच चिंतनांत सर्वदा

निमग्न होऊन विषयसेवनांतच ते सदा गुंतून राहतात. कारण, विषयांच्या उपभोगानें विषयेच्छा तृप्त न होतां घृतयुक्त अग्नीप्रमाणें अधिकाधिकच भडकत जाते व तेणेंकरून तो पुरुप अविद्याकल्पित शब्दादि विषयांनीं अधिकाधिक बद्ध होतो व अर्थात् त्याच्या संसाराच्या येरझारा संपत नाहींत.

पुरुष विषयासक्त होण्याचें मूळ कारण पाहूं जातां असें दिसतें कीं, विषयसंसर्ग आणि विषयचिंतन हीं पुरुषाचा प्रथम घात करितात. कारण, विषयांचें ध्यान करितां करितां त्यांचे ठायीं आसक्ति जडते, आसक्ति जडलीं कीं तद्विषयक काम त्या पुरुषाला विषयासन्निध नेऊन गिरकींत घालितो. कामाचे तावडींत गेल्यावर क्रोधहि आपला डाव साधून घेतो. अशा रीतीनें विषयध्यान, काम व क्रोध या तिहींचे दाढेंत सांपडलेल्या मूर्ख मनुष्यांना हे तिघे मृत्यूचे गर्तेंत फेंकून देतात. परंतु जे कोणी विवेकी पुरुप विषयांचें मिथ्यात्व ओळखून त्यांपासून अलिप्त राहतात, ते असा विचार करितात कीं, विषय हे अनित्य, अशुचि व दुःखमय आहेत. असें ध्यानांत वागलें म्हणजे ते मूढाप्रमाणें विषयांचे गुलाम न होतां स्वतंत्र राहतात आणि मृत्यूचा अंमल त्यांवर मुळींच चालत नाहीं. उलट ते मृत्यूचेहि मृत्यु किंवा काळाचेहि काळ बनतात, आणि मृत्यु जसा इतरांना भक्षण करितो, तसे ते मृत्यूलाच गिळून टाकितात. अशा पुरुषांना विद्वान्, आत्मवेत्ते, कवि अशा संज्ञा आहेत.

आतां विषयानुसक्त कामानुसारी पुरुष नाश कसे

पावतात तें पाहूं. दृढ ध्यानाचे योगानें अशा पुरुषांचें विषयांशीं अग्निकाष्ठाप्रमाणें तादात्म्य होऊन जातें. परंतु काष्ठनाशाबरोबर तद्वत अग्नि जसा नाश पावतो, तद्वत् विषयानुसारी हे कामी जीव नश्वर विषयांचे संगतीनें आपणहि नाश पावतात. उलटपक्षीं, जो पुरुष विवेक-बुद्धीचे जोरावर विषयांना लाथेनें तुडवून देतो, त्याचे-मागचा सर्वच कर्मांचा तगादा नाहींसा होतो. इहजन्मीं किंवा जन्मांतरीं केलेल्या पुण्यपापादि सर्व कर्मांचा उच्छेद करून तो पुरुष स्वतंत्र व सर्वदु:खातीत होतो. खरोखर पाहतां प्राणिमात्रांचा हा देह अविद्याकल्पित असून विष्ठा, मूत्र, कफ, पूय, शोणित इत्यादिकांनीं भरला असल्यामुळें प्रत्यक्ष नरकच होय. असें अस-तांहि मूढ जीव, देह मोठा सुंदर व मनोहर आहे अशी कल्पना करून त्याचा लोभ करितात, आणि त्या लोभा-मुळें त्याच्यामागें धांवत सुटून अंधळा खाड्यांत पडावा त्याप्रमाणें ते नरकगर्तेंत पडतात.

स्त्रियादिकांचे देहाचे ठिकाणीं सुखबुद्धि ठेवून जे वि-षयांध पुरुष त्यांमागें धांवतात आणि विषयातिरिक्त स्वा-त्मभूत परमात्म्याला जाणीत नाहींत किंवा त्याचें ज्ञान करून देणाऱ्या अध्यात्मशास्त्राचें अध्ययन करीत ना-हींत, अशांचा देह अगदीं फुकट आहे यांत संशय ना-हीं. इतकेंच नव्हे, तर अशा विषयासक्त जीवांचा अन्त-रात्मा क्रोधानें, मोहानें, लोभानें, भयानें व्याप्त झालेला असल्यामुळें, तो अन्तरात्माच त्यांचा प्रत्यक्ष मृत्यु होतो; आणि अशा प्रकारें क्रोध, लोभ, मोह, भयादिकांनीं ग्रस्त झालेल्या पुरुषांचे हृदयांत मृत्यु सतत जागृत रहातो. या-

प्रमाणें कामक्रोधादिरूपानें परिणत होणारा व जीवांस जन्ममरणाचे अनर्थपरंपरेंत ढकलणारा प्रमादच मृत्यु आहे हें ओळखून मुमुक्षूनें कामक्रोधादिकांचा परित्याग करावा व सच्चिदानंदरूप स्वरूपावस्थितीनें रहावें, म्हणजे त्याला मृत्यूचें भय वाटणार नाहीं. इतकेंच केवळ नव्हे, तर मृत्यूचे आटोक्यांत आलेले जीव ज्याप्रमाणें नाश पावतात, त्याप्रमाणें असल्या ज्ञानी पुरुषाचे आटोक्यांत गेल्यानें मृत्युच स्वतः मरण पावतो.

कर्ममार्ग परंपरेनें मोक्षाला उपकारक होतो म्हणून वेद हे कर्मानें श्रेष्ठ सुख व मोक्ष प्राप्त होत असल्याचें सांगतात व अज्ञानी लोक त्या मार्गानें जातात. परंतु कर्माचे अंगीं साक्षात् मुक्तिहेतुत्व नसून केवळ क्रममुक्तित्व आहे, याकरितां त्या मार्गानें किंवा उपासनादि आडमार्गांनीं न जातां ज्ञानी लोक आपणच परमात्मा आहों असें ज्ञानानें व अनुभवानें जाणून परब्रह्मरूपच होऊन रहातात व पुनः या सृष्टींत येत नाहींत. कर्म व उपासना यांची जी महती वेदांनीं गाईली आहे, ती फक्त इंद्रियांस विषयांपासून पराङ्मुख करून चित्तशुद्धि संपादन करण्याकरितांच होय असें समजलें पाहिजे. यावत् वेदांचा कटाक्ष मोक्षाकडे किंवा अमरत्वप्राप्तीकडे आहे. *ब्रह्मव्यतिरिक्त सर्व कांहीं अनित्य, अशुचि, असुखरूप* असल्यामुळें पुरुषार्थ या संज्ञेस पात्र होत नाहीं. हें वेदांनीं पुरें ओळखिलें असल्यानें, वेद अशा गोष्टीविषयीं तात्पर्य न ठेवितां अमरत्व प्रतिपादनाकडेच ओढ घेतात. यासाठीं परमपुरुषार्थरूप, परमपुरुषार्थसाधक

व परमपुरुषार्थप्रतिपादक या तीनहि रूपांनीं वेदच मोक्षप्राप्तीला आधारभूत किंवा प्रमाणभूत आहेत.

आत्मप्राप्तीस अवश्य लागणारी जी चित्तशुद्धि तिचें काम धीरानें व नेटानें करावें लागतें. ज्यामध्यें अनुकूल-प्रतिकूल असे संकल्पविकल्पात्मक अनेक तरंग क्षणांत उठतात असें जें आन्तरिंद्रिय मन त्याचा निश्चयरूपी बुद्धीचे ठिकाणीं लय केला पाहिजे. म्हणजे, विषयसंगतीनें होणारें मनाचें चांचल्य साफ नाहींसें करून तें अन्तर्मुख करून निश्चयरूप बनविलें पाहिजे. याप्रमाणें मन मुरून किंवा मारून निश्चयात्मक बुद्धीचा उदय झाला असतां आत्मप्राप्तीचें पहिलें साधन हातीं आलें असें समजलें पाहिजे. कारण, आत्मा हा पदार्थ अखंड चिंतनावांचून मिळणारा नव्हे, आणि जोंपर्यंत मन विषयाच्या थपडा खात इतस्ततः हेलकावत आहे, तोंपर्यंत अखंड चिंतनाला लागणारा आणि सतत एकाच दिशेला नेटानें वहाणारा असा चित्ताचा प्रवाह संभवत नाहीं. यासाठीं प्रथम मनाचा बळी बुद्धिरूप देवीपुढें अर्पण करून तिला प्रसन्न केली पाहिजे. ती देवी प्रसादोन्मुख झाली असतां अखंड चिंतनाचें सामर्थ्य अंगीं येतें. हें सामर्थ्य प्राप्त झालें म्हणजे चित्तशुद्धि संपादन झाली असें मानण्यास हरकत नाहीं.

आतां, आपणच परमात्मा आहों असें जाणून रहावें म्हणून वर सांगितलें, त्यावर अशी शंका येते कीं—परमात्मा स्वतंत्र असून त्यास जन्ममरणादि विकार मुळींच नाहींत, जीवात्मा तर आकाशादि क्रमानें जन्ममरणरूप संसारामध्यें फिरणारा असून कर्मतंत्र आहे, शिवाय पर-

मात्मा क्लेशरहित असून जीव तर दुःखानें गांजलेला आहे. इतकें जीव व परमात्मा यांमध्यें विरुद्धधर्मत्व असून जीव हाच परमात्मा कसा जाणावा? या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, जीवात्मा व परमात्मा भिन्न नाहींत हीच गोष्ट खरी आहे व जो या दोहोंमध्यें भेद मानितो तो महापातकी होतो असें श्रुतींत स्पष्ट म्हटलें आहे. जीव हा परमात्माच खरा, परंतु तो अनादि मायारूप उपाधीमुळें नानारूप दिसतो व त्याच उपाधीमुळें अनंत दुःखें भोगतो. यास दृष्टान्त एणेंप्रमाणें:—अनेक जलपात्रें भरून ठेविलीं असतां अनेक ठिकाणीं चंद्रबिंबें दिसतात, व पात्रांतील जल प्रचलित झालें असतां तीं बिंबें कंपित होतात. तथापि या सर्व बिंबांना मूळभूत जो आकाशस्थ चंद्र तो एकच आहे आणि पात्रगतबिंबकंपनानें तो कंप पावत नाहीं, या दोनहि गोष्टी निर्विवाद आहेत. त्याप्रमाणेंच मायोपाधिगत परमात्म्याचें जें जीवरूपानें नानात्व किंवा दुःखात्मकत्व भासतें तें, मूलभूत परमात्म्याच्या अद्वितीयत्वाचें किंवा क्लेशराहित्याचें बाधक होत नाहीं. हें सिद्ध झालें. माया ही परमात्म्याचे ठिकाणीं असणारी अनादिसिद्ध शक्ति आहे. हिच्या योगानें परमात्मा हें विश्व निर्माण करितो, किंबहुना परमात्मा कांहींच करीत नसून ही त्याची मायाशक्तिच हें सर्व जग उत्पन्न करिते. असा वेदांचा अभिप्राय आहे. मात्र ही माया परमेश्वराचाच आश्रय करून आहे, तद्भिन्न नाहीं, हेंहि वेदांनीं सांगून ठेविलें आहे, आणि मायोपाधिकृत नानात्व मानण्यांत परमेश्वराचें सामर्थ्य

कांहीं कमी होत नाहीं व जीवपरमात्म्यैक्याच्या कल्पनेलाहि धक्का पोहोंचत नाहीं.

आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान संपादन करणें हें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य आहे. अत्यंत सूक्ष्म, अचल, शुद्ध, सच्चिदानंदलक्षण असा आत्मा असतांना, त्यास यथार्थदृष्टया न ओळखून, जो त्याला कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, स्थूल, कृश, अमक्याचा पिता, अमक्याचा नातू इत्यादि प्रकारें समजतो, तो मोठा अपराधी होय. म्हणून शहाण्यानें देहेंद्रियादिक अनात्मवस्तु आहेत, असें ओळखून परमात्म्याचे ठिकाणीं लय लावून रहावें. देहद्वय व इंद्रियें यांचें जो आत्मत्वानें ग्रहण करीत नाहीं, त्याला एक तर संसाराचे क्लेश होत नाहींत. दुसरें, त्याचे अन्तःकरणांत कामक्रोधदिकांचा उद्भव होत नाहीं. आणि तिसरें, तो अमरत्वास पोहोंचतो. शिवाय, आत्मप्राप्तीसाठीं कोठें जावें लागत नाहीं. बसल्या बैठकीं जर कोणी ज्ञानार्जनाचा केवळ हेतु मनांत धरून गुरुप्रतिपादित मार्गानें वेदांचें पद्धतवार परिशलिन करील, आणि वेदांत सांगितलेल्या वादांचें अध्यारोप आणि अपवाद या दोन्ही दृष्टींनीं, पायरी पायरीनें मनन करील, तर कालगतीनें त्याचें ज्ञान परिपक्क होऊन त्यास निखालस एथच्या एथें अमरत्वप्राप्ति होईल.

आत्मज्ञानी पुरुष अध्यात्मयोगानें हृदयकमलामध्यें ज्या परमात्म्याचा लाभ करून घेतात तो केवळ शुद्ध म्हणजे अविद्यादि दोषरहित असून वस्तुजाताचा प्रकाशक असल्यामुळें स्वतः ज्योतिःस्वरूप आहे. हा

अध्यात्मयोग साध्य होण्यास योगशास्त्राचें अध्ययन केलें पाहिजे. इतर शास्त्रें केवळ वाणीचे विकार आहेत, असें समजावें. योगशास्त्र मोठें यशस्य म्हणजे यशोरूप जें ब्रह्म त्याची प्राप्ति करून देणारें आहे. ज्ञात्यांचें म्हणणें असें आहे, कीं सर्व कांहीं योगाधीन आहे, आणि हें रहस्य जे जाणतात ते अमर होतात. जरा आणि मरण हे जरी देहाचे धर्म असले तरी त्यांपासून देह जेणेंकरून निर्मुक्त होईल अशा मार्गाचें अवलंबन करण्याकडेच योगशास्त्राचा भर असलेला पदोपदीं नजरेस येतो. आपलें मानवी जीवित सर्वस्वीं शुक्रावर म्हणजे रेतावर अवलंबून आहे, आणि तें शुक्र चित्तावर अवलंबून आहे. म्हणून शुक्र आणि मन हीं ज्या ज्या प्रयत्नांनीं रक्षण करितां येतील ते ते प्रयत्न करण्याकडे योग्याचें सर्वकाळ लक्ष लागलें पाहिजे. वायुस्थैर्य, मनःस्थैर्य आणि बिंदुस्थैर्य हीं तिन्ही संपादन करण्याकडे योगशास्त्राचा सर्वदा ओढा असतो. शरीररक्षणाचा मुख्य पाया जो प्राण, तो आपल्या स्वाधीन करून घेण्याकरितां, नियमित आहारविहार आणि एकान्तवास यांचा आश्रय करणें अवश्य आहे. तसेंच मनाची अन्तर्मुखता पूर्णपणें साध्य करून शुक्राची तेजस्विता संपादन केली पाहिजे. याविषयीं पुढील वचनें अत्यन्त महत्त्वाचीं आहेतः—

चित्तायत्तं नृणाशुक्रं शुक्रायत्तंच जीवितम् ।
तस्मात् शुक्रं मनश्चैव रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥ १
मनःस्थैर्ये स्थिरो वायुस्ततो बिंदुः स्थिरो भवेत् ।
बिंदुस्थैर्ये सदा सत्वं पिंडस्थैर्यं प्रजायते ॥ २

सुगंधो योगिनो देहे जायते बिंदुधारणात् ।
यावद् बिंदुः स्थिरो देहे तावत्काल भयं कुतः ॥ ३
एवं संरक्षयेद् बिंदुं मृत्युं जयति योगवित् ।
मरणं बिंदुपातेन जीवनं बिंदुधारणात् ॥ ४

—हठयोगप्रदीपिका

याचा अर्थ असा कीं—मनुष्याचें शुक्र केवळ मनाच्या स्वाधीन रहातें, आणि जीवित तर शुक्रावर अवलंबून असतें, याकरितां अनेक प्रयत्न करून शुक्र आणि मन यांचें रक्षण केलें पाहिजे. मन स्थिर झालें असतां प्राणवायु स्थिर होतो आणि प्राणवायु स्थिर झाला असतां आपला बिंदुहि स्थिर होतो. बिंदु स्थिर राहिला असतां देहामध्यें बल उत्पन्न होऊन स्थैर्य प्राप्त होतें आणि जीविताविषयीं भय म्हणून कसें तें राहत नाहीं. याकरितां बिंदूचें रक्षण करून योगी लोक मृत्यूला जिंकून टाकितात. बिंदुपात होणें हेंच मरण असून, बिंदूचें उत्तम प्रकारें रक्षण करणें, हेंच अमरत्व होय.

आतां, सनत्सुजातपर्वावरील शांकरभाष्याचे आरंभीं जो सुंदर उपोद्घात लिहिला आहे त्याचा सारांश देऊन हें प्रकरण संपवितों.

खरोखर पहातां, जीवात्मा सच्चिदानन्दरूप अद्वितीय ब्रह्मरूपच असतो, परंतु त्याला धरून असणारी जी अविद्या तिच्या योगानें हा जीवात्मा आपल्या नैसर्गिक ब्रह्मस्वरूपास मुकतो आणि देहादिकांचेच ठिकाणीं आपलेपणा मानूं लागतो, तेणेंकरून एकाहि पुरुषार्थाची प्राप्ति न होऊन सर्व तऱ्हेचे अनर्थ मात्र त्याजवर येऊं लागतात. असें झालें असतां तो लौकिक किंवा वैदिक उपाय

योजूं लागतो. परंतु हे सर्व उपाय अविद्या, वासना आणि कर्म यांनींच कल्पिलेले असल्यामुळें, परमपुरुषार्थ जो मोक्ष किंवा अमरत्व तें हातीं न येतां, रागद्वेषादि रिपु त्याला जन्ममरणरूप संसारसमुद्रांत लोटून देतात. मग तो भांबावून जाऊन भोंवऱ्यांत सांपडलेल्या वस्तूप्रमाणें, देव, मनुष्य पशु, पक्षी इत्यादि नानाविध योनींमध्यें पुनःपुनः गिरक्या मारूं लागतो. अशा गिरक्या खातां खातां त्याच्या पदरीं जर पुण्याचा संग्रह असेल, तर त्यायोगें तो थोडासा शुद्धीवर येतो, आणि मग काम्यकर्माची वांछा सोडून देऊन वेदाज्ञेला अनुसरून केवल ईश्वरार्पणबुद्धीनें विहितानुष्ठान करूं लागतो. मग त्या अनुष्ठानबलानें त्याचे रागद्वेषादि मल दूर होऊन त्याची दृष्टि शुद्ध होते. आणि भोग्य विषयांचें क्षणभंगुरत्व लक्षांत येऊन ऐहिक व पारलौकिक भोगांविषयीं त्याची अप्रीति होते. नंतर उपनिषत्प्रतिपादित जीवात्म्याचा ब्रह्मभाव अनुभविण्याकरितां विविदिषा उत्पन्न होऊन तो निवृत्तिमार्गाला वळतो आणि शमदमादि साधनसंपन्न होऊन ब्रह्मवेत्या गुरूचा आश्रय करितो. तेथें श्रवणमननादि मार्गांनीं त्याला आपले ब्रह्मस्वरूपाची ओळख होऊन अविद्या व तिचीं कार्यें हीं या जवळून पळून जातात. आणि तो केवळ ब्रह्मरूप होऊन रहातो. एवढें त्यानें केलें म्हणजे कर्तव्याची परम सीमा होऊन अमरत्व हातीं आलें असें समजावें.
